

Народна и универзитетска
библиотека — Скопје

ЧС. II 71/VII

мв. 689/942

мв. ... мв. ...

МАКЕДОНСКИ ПРЕГЛЕДЪ

СПИСАНИЕ ЗА НАУКА, ЛИТЕРАТУРА И ОБЩЕСТВЕНЪ ЖИВОТЪ

ИЗДАВА

МАКЕДОНСКИЯТЪ НАУЧЕНЪ ИНСТИТУТЪ

ГОДИНА VII, кн. 1.

REVUE MACÉDONIENNE

ÉDITION

DE L'INSTITUT SCIENTIFIQUE MACÉDONIEN

ANNÉE VII, FASC. 1.

ДАРЪ

ОТЪ

**МАКЕДОНСКИЯ НАУЧЕНЪ
ИНСТИТУТЪ**

СОФИЯ — SOFIA

ПЕЧАТНИЦА П. ГЛУШКОВЪ — IMPRIMERIE P. GLOUCHCOFF

1931

ИЗЪ МИНАЛОТО НА НЕВРОКОПСКО И БЛИЗКИТЪ МУ ПОКРАЙНИНИ

отъ Ангелъ Даскаловъ

Въ паметъ на Никола Ив. Ковачовски, народенъ учителъ и общественъ деецъ (1832—1881 г.).

Неврокопскиятъ край още въ турско време е билъ единъ затънтенъ кжтъ отъ Балканския полуостровъ. Било поради географическото си положение, било поради лошитѣ пжтни съобщения и пълното съ опасности пжтуване, тоя край е билъ мжчно достжпенъ за хора на науката. А за науката въ разнитѣ ѝ клонове той притежава много материали. Тука се намиратъ богати минерални извори, изобилни желѣзни руди и разни други минерали, между които цвѣтни аметисти¹, които могатъ да се употрѣбаватъ за накити и орнаменти, остатъци отъ стари паметници, градове, укрепления, могили, пжтища,² и др. Не липсватъ и фолклорни материали и такива отъ филоложки и лексикографски характеръ и пр. Въ тукашния говоръ се срѣщатъ много интересни думи и изрази. Така, въ помашкитѣ села въ Неврокопскитѣ Родопи казватъ: „кенà кликашъ (какво викашъ, казвашъ)?“ — Стоянка Даскалъ Николова отъ Ковачовица, отдавна починала, запитана: „Защо, мамо, хвойновото дърво е така легко“, отговаря: „Защото е су(х) о́плъто“ (съ суха плътъ). Сжщата Стоянка се оплаква на съседката си, че една отъ тѣхнитѣ кози е червясала въ плодвата (женския половъ органъ у добитъка. Мжжкитъ органъ у него се нарича помочу́к, вѣроятно, отъ глагола моча, който тука не се употрѣбява). Майката отива на нивата или градината и 5—6 годишното ѝ дете хленчи подиръ нея: „Заведи и мене“, казва то. „Белки ш'ида на тѣрк (тѣргъ, тѣржище, пазаръ), та да вода и теб“, навиква го тя. Нѣкой отъ домашнитѣ трѣгва съ коня на работа и вика кучето да го придружава, което отива до нѣкжде и се връща. Отъ дома го пждятъ: „Хà по́слет (староб. по слѣдъ) сир. да върви подиръ коня. Уредитѣ, инструментитѣ на занаятчията наричатъ по́фат, сир. похватъ (Скребатно, Осиково, Фотовиша

¹ В. Кънчевъ, СбНУК, кн. XIII, 374. Сжщо училищния инспекторъ въ Неврокопската епархия, 1908 г., Син. Арх.

² К. Николовъ, Сп.М., г. II, кн. 5—6, стр. 159—173.

Въ така наричанитѣ мървашки села казватъ: поклон на майка ти!“ вмѣсто „много здраве!“ . Когато децата насѣднатъ около трапезата и почнатъ да пълнятъ лъжицитѣ си отъ сложеното ястие, родителитѣ имъ казватъ: „по мърва, по мървичка, деца“, вмѣсто „гребете по малко“, Съ думата мърва мървацитѣ наричатъ и остатъка, ситното отъ вжглищата, съ които сж свързани тѣхнитѣ занятия: вжгларство, желѣзарство, петаларство. Дали тѣ, които населяватъ не само една значителна частъ отъ Неврокопската околия, но заематъ съ своитѣ поселения голѣми пространства въ съседнитѣ ней, бивши кази — мелнишка, сѣрска, зѣхненска и драмска,¹ не сж получили своето племенно наименование мърва ци отъ думата мърва, както и други македонски племена, принадлежи на нашитѣ етнолози да се произнесатъ по това. Ще добавимъ тука къмъ току-що казаното, че когато нѣкой е оцапалъ съ черно дрехитѣ или лицето си, въ другитѣ села казватъ: „заприличалъ е на мървакъ“, Ето още нѣколко думи — материалъ за всебългарския речникъ:

Ба́гръо [отъ глагола багрѣя, който тука е замѣстенъ съ общоупотрѣбителната дума боядисвамъ]=оцапанъ, замърсенъ въ лицето. Слуша се въ Осиково.

Войо́вам = не мирувамъ (Ковачовица).

Драго́вам = обичамъ, харесвамъ. предпочитамъ, когато се говори за ядене, пиене, за дрехи (Ковачовица и Осиково).

За́лок = дебело дърво (кютукъ) въ огнището, което подържа огъня [пакъ тамъ].

Котло́вар = накривенъ колъ съ кука на края, забитъ въ земята, на който се окачва котела, когато се вари нѣщо въ него вѣнъ отъ кжци. Думата котелъ се слуша само въ котловар (слуша се въ цѣлата околия).

Котрѣй, а̀, о̀ (староб. кѣторѣи, говори се въ мървашкитѣ села).

Кра́йница=коза, овца, крава, която върви въ краищата на стадото и бѣга отъ него (Ковачовица, Осиково).

Лесъ́к (блѣсъкъ) = грѣмотевица, грѣмъ. „Лескъ да те удари“, казватъ, когато кълнатъ нѣкого (Ковачовица и околнитѣ села).

Ма́не (иманье)=мило, драго, скжпо. Употрѣбѣва се като обръщение къмъ дружки, деца, съпрузи и др. „Ела, мане“. — „Бѣгай отъ тука, мане“ (Ковачовица).

Мяса́=умѣя. „Я мяса да направя орало“ (пакъ тамъ).

На́месница = втората жена на единъ помакъ по отношение на първата, когато последната е въ преклонна възраст.

Огнѣ́ца (отъ огънь, свѣтлина, или отъ окно (?))=малко таванско прозорче; говори се въ Ковачовица).

¹ В. Кънчевъ, СбНУК, кн. XIII. 351. Сжщо Стефанъ К. Салгънджиевъ, Лични дѣла и спомени. 108. 109.

Пóдводник = който подвежда, подмамва, играе ролята на шпионинъ (Ковачовица и околнитѣ села).

Пóдлив = последната ржка (качество) на ракията, когато се вари (въ лозарскитѣ села на лѣво отъ р. Мѣста).

По́йма = прихваща, заразява, когато се говори за болести (Ковачовица и околнитѣ села).

Пóфат = сръчностъ. „Нѣма пофатъ за тая работа“ (Ковачовица).

Пря́пор = свадбарскитъ прѣпорецъ (Ковачовица и околнитѣ села).

Спря́гам = впрягане въ кола или орало по единъ волъ отъ две семейства (пакъ тамъ).

Сúпрежница = предшественица на съпругата отъ второ вѣнчило (Осиково).

У́веди са (отъ отвеждамъ се) = отстрани се, махни се отъ тамъ (Ковачовица и околнитѣ села).

Уведлѣв = срамежливъ, който бѣга отъ общество (Осиково).

Фору́глица (отъ хоругва) = прѣпоръ (Неврокопъ и близкитѣ села до него).

Макаръ току-що изложенитѣ материали и сведения да нѣматъ органическа връзка съ главния предметъ на настоящия трудъ, ние имъ даваме мѣсто съ цель да покажемъ, че и въ езика има запазени любопитни старински особености.

При всичкитѣ несподобни условия, въ които е билъ поставенъ неврокопскитъ край въ миналото, за него все пакъ е писано, колкото и да е то недостатъчно. Нека споменемъ за това имената на В. Кънчевъ (Пжтуване по долинитѣ на Струма, Мѣста и Брѣгалница; СбНУК, кн. XI, XII, XIII, XXI, XXII и XXIV), авторътъ на Два санджака отъ Източна Македония (Пер.Сп., г. VIII, кн. XXXVII—XXXVIII), К. Николовъ (спМ., г. II, кн. 5 и 6) и А. П. Стоиловъ (МакПр., г. I, кн. II).¹ Особено ценни и по-пълни сж сведенията, що ни дава В. Кънчевъ. Тѣ обаче засѣгатъ недостатъчно духовно-просвѣтното състояние на неврокопската каза. За това ние си задаваме задачата, между другото, да допълнимъ, разширимъ и корегираме тия сведения съ данни, относещи се предимно до втората и третата четвъртина отъ XIX вѣкъ.

¹ Когато настоящиятъ трудъ бѣше вече свършенъ, сп. Училищень прегледъ, г. XXV, кн. 7 и 8 публикува оставения отъ народния учитель Ангелъ Ивановъ ржкопись, озаглавенъ: „Борбитѣ на българитѣ за черковно-училищни правдини въ гр. Неврокопъ“.

Просвѣтно дѣло.

Просвѣтата въ Неврокопско е прониквала отъ Тракия, Северна България и отъ Сърско. По време просвѣтата отъ тоя последния центъръ (на гръцки езикъ) е най-стара; по нея дохожда влиянието отъ Тракия и най-нова е тая отъ Северна България. Трѣбва да забележимъ, че до като просвѣтата отъ тия два последни произхода е носила едновременно и пробуда на национални чувства, тая на гръцки езикъ е насаждала и заблуда, притжпяване на тия чувства. На гръцката просвѣта сж се подавали, поради своята близость и непосредствено съседство съ Сърско и Драмско, мървашкитѣ села, разположени на югъ и юго-изтокъ отъ Неврокопъ. Тука е била главната опора на гръцизма следъ опората ѝ въ административния центъръ на казата. Селата на лѣво отъ р. Мѣста и въ Дервентската клисура по пжтя за Разлогъ сж били чужди за другоезичната просвѣта. Това се е дължало до голѣма степенъ на тѣхното взаимно общение съ духовницитѣ отъ Рилския манастиръ, които сж имали своето седалище въ Неврокопъ и сж се ползували съ достѣпъ въ всичкитѣ български села освенъ въ гъркоманскитѣ, гдето не сж можали да проникнатъ и гдето сж обикаляли гръцки калугери и таксидиоти отъ разни Св. горски и други гръцки манастири. Въ черковно отношение неврокопската каза е влизала въ състава на драмската епархия, която е имала седалището на своя кириархъ въ градеца Алистратикъ. Бурни времена сж преживѣли българитѣ отъ тая каза презъ третата четвъртина на миналия вѣкъ; тя е била арена на люта борба между тѣхъ отъ една страна и отъ друга — гръцкото духовенство съ неговитѣ привърженици, родоотстѣпници — българи и цинцари. Трѣбва да се признае голѣмата заинтересованость и грижа, както и ценното съдействие на ръководителитѣ на народното движение въ онова време отъ Цариградъ и Тракия, указани на Неврокопчани въ тая борба, която, както ще видимъ по-нататкъ, не можѣ да даде въ първо време всички желани резултати.

Най-старата, известна и запазена до сега следа отъ българска писменость въ Неврокопъ е една записка — актъ отъ 6.XII. 1839 г. за предаване отъ единъ духовникъ на другъ инвентаря на Рилския метохъ въ тоя градъ, отъ който документъ даваме следната извадка:

„1839 декѣмврїй : 6 : ѿу неврокопъ
Вѣщи що предавамъ Метохскїи азъ ѿ Игуменъ Памфїлїи на
дѣховника Евгенїа и Синїдїа ѿгдѣ ѿтець Герасїмъ
двѣ ѿкони ѿобразъ пресвятїа богородици
четїри Хасѣре
двѣ чѣрги шарени вѣтхи
двѣ злагници вѣлнени прости . . .“
следватъ разни бурета за вино и ракия, каци и пр.).

Макаръ рилскитѣ духовници да сж били обичани и почитани отъ българското население като народно духовенство, тѣ не сж имали възможността и смѣлостта да влѣзатъ въ открита борба съ гъркоманството, тѣхната служба бидейки въ пълна зависимостъ отъ волята и разрешението на кириарха на епархията, съ когото тѣ сж били длъжни да бждатъ въ добри отношения. Отзованиятъ презъ 1863 г. отъ Неврокопъ рилски духовникъ о. Христофоръ се оправдава предъ отцитѣ и братята, че той се постаралъ да не се мѣси въ борбата между българитѣ и „гърцитѣ“, но първитѣ го заплашили, че ще пишатъ въ селата да не му даватъ милостиня.¹ Отъ посочения документъ се вижда, че докато духовницитѣ сж подържали и засилвали националното чувство на българитѣ въ селата и сж ги насърдчавали да се учатъ и черкуватъ на своя езикъ, въ тѣхното седалище — Неврокопъ предъ будното око на грѣцкия владика и неговия замѣстникъ не е било по силитѣ имъ да правятъ това безнаказано. Следниятъ случай дохожда да докаже още веднажъ нашето твърдение. Въ 1838 година съученикътъ на Неофита Рилски, о. Аверкия Петровичъ, се опиталъ да отвори българско училище въ Неврокопъ. Той пише на тамошния рилски духовникъ между друго: „Понеже отъ лани отъ марта останахъ бездѣлникъ и моята служба заема духовника Д., възнамѣрявамъ да излѣзна още нѣкоя година да подаскалувамъ; поканиха ме отъ много мѣста, но мене се иска въ Неврокопъ, че е по-близо и хавата е приятна. Того ради помѣнете на нѣколцина, които вършатъ работа, ако имъ трѣбува таковъ като насъ даскалъ гречески и болгарски и да се избавятъ отъ тая слѣпота, въ която сж били до сега, сиречь болгари и да не знаятъ на своя езикъ ни да прочитатъ ни да пишатъ.“² Тоя опитъ на о. Аверки пропадналъ очевидно за това, че Неврокопскитъ духовникъ не е можалъ да направи нищо за неговия успѣхъ. По нѣмане, обаче, българско училище въ Неврокопъ нѣкои тамошни българи изпращали децата си да учатъ въ Банско.³

Първото българско училище, келийно училище впрочемъ, въ Неврокопъ е било отворено около 1840 г. отъ нѣкой си мутафчия Костадинъ, нареченъ и известенъ подъ името даскалъ Господинъ. Въ юношки години той се научилъ да чете и пише по грѣцки и да пѣе въ единствената тогава въ града черква Св. Архангелъ. Насърдченъ отъ посетителитѣ на неврокопския панаиръ отъ северна България, които отсѣдвали въ кжщата му, той напусналъ Неврокопъ и следъ 7—8 годишно скитане по Нишъ, Видинъ и Галацъ, гдето научилъ бъл-

¹ О. Христофоръ до Рилския манастиръ, 3. VI. 1863 г. Гл. Д-ръ Ив. А. Георговъ, СбНУК, кн. XXIV, док. 6, стр. 28—29.

² Г. Димитровъ, ч. I, 181—182.

³ Ср. В. Кънчевъ, СбНУК, кн. XII, 213.

гарски и ромънски, се завърналъ у дома си съ пари и съ престижа на ученъ и развитъ човѣкъ. Неговиятъ ученикъ Ангелъ Ивановъ отъ Мосомища, училъ и при други учители и дългогодишенъ учителъ, ималъ добрата идея да характеризира неговата личностъ и учение въ оная епоха на невежество и националенъ подемъ на българщината въ Неврокопъ.¹ Той е типъ на келиенъ учителъ. Костадинъ Мутафчията сега станалъ вече и пѣвецъ въ черквата и даскалъ въ общото градско училище. За всички обществени работи повиквали и него. Викали го и когато отивали при протосингела и на другарски беседи. Той се обѣрщвалъ къмъ събеседниците си съ думата „господинъ“, която правила впечатление на другитѣ и която впоследствие добила широко употрѣбление. Тая сжщата дума станала и прозвището на сжщия учителъ, когото вече наричали даскалъ Господинъ. Когато неврокопчани повикали учители съ по-редовна наука, той отворилъ свое частно училище.

Даскалъ Господинъ училъ децата въ кжщата си — въ мутафчийницата. Тѣ учили на грѣцки езикъ филада (букваръ), октоихъ (осмогласникъ), псалтирь, оролой (часословъ), български букваръ, Неофитовото евангелие, наустница и светче. Ученицитѣ сѣдѣли на рогозина около учителя и всѣки държалъ въ ржцетѣ си по една книга или бѣла тенекия (панакида) и дивить за писане. Всѣки се занимавалъ съ учебника си, и който научвалъ урока си, колѣничвалъ предъ учителя, който го изслушвалъ и му показвалъ новия урокъ. Които ученици само писвали, подавали му панакидата. Молитвата при отпускане се чела на български и грѣцки. На излизане всѣко дете цѣлувало ржка на учителя си и изричало на ромънски „молитвами святихъ отецъ и пр.“

Противно на реда въ мѣстното грѣцко училище, даскалъ Господинъ давалъ пълна свобода на ученицитѣ си въ тѣхнитѣ занятия: всѣки можелъ и десетъ пжти на день да промѣни урока си, па ако ще и веднажъ въ седмицата. Никакво наказание. Както е било обичай въ келийнитѣ училища, промѣняването на черковнитѣ книги, които се изучавали една подиръ друга, е ставало съ черковни церемонии — аксиосване (удостояване), когато родителитѣ на ученицитѣ давали разни подарѣци на учителя.

Всѣки ученикъ е плащалъ на учителя по два гроша месечно задължително и доброволно — разни подарѣци въ продукти. Ученицитѣ на даскалъ Господинъ били повечето отъ селата. Имало е и такива отъ новото грѣцко училище (старото грѣцко училище изгорѣло въ 1847 г.), отъ което бѣгали по-

¹ Въ в. Новини, г. V, броеве 66, 67, 69 и 70 (въ подлистника, озаглавенъ: Даскалъ Господинъ). Гл. за даскалъ Господина и училището му и у А. П. Стоиловъ СБАКН, кн. IX, 7.

ради боя и отъ непонятната наука (гл. сжщия авторъ въ Сп. Уч.Пр., г. XXV. кн. 7 и 8, стр. 1115). Тукъ се е училъ и покойниятъ Никола Мандушевъ отъ Неврокопъ, заселенъ отдавна въ София, който, 85-годишенъ вече старецъ, две години преди смъртъта си ми даде много ценни сведения по народнитѣ работи въ Неврокопъ, бидейки единъ отъ тамошнитѣ дейци по възраждането.¹ Гръцкитѣ учители не току-тъй мразѣли даскалъ Господина. За да му попрѣчатъ на работата, тѣ му устройвали улични скандали чрезъ своитѣ ученици, които хвърляли камъни по него и го подигравали съ следния напѣвъ: „Господаре-даре, що да те даря, едно печено магаре“. Поради това той нарѣдко е излизалъ на улицата. Освенъ това сжщитѣ ученици, по нареждане на учителитѣ си, нападали изъ

¹ За дейността на тоя народенъ труженикъ даваме тука следнитѣ кратки бележки, извлѣчени отъ две удостовѣрения, депозираны въ Народното събрание (1907 и 1921 година) — едното отъ 12 феврурий 1907 г., подписано отъ видни членове на македонската емиграция отъ Неврокопско на чело съ покойния бивши скопски митрополитъ Теодосий, К. В. Сарафовъ, П. В. Сарафовъ и други съвременници отъ епохата на възраждането, а другото отъ 15 януарий 1915 год., издадено отъ неврокопската митрополия „по сведения на живушитѣ по настоящемъ престарѣли неврокопски граждани“.

1. Презъ 1861—1865 г. Никола Мандушевъ заедно съ други съратници сж извоювали правото на българитѣ въ Неврокопъ да си отворятъ народно училище и да четатъ на черковно-славянски езикъ отъ едната страна въ черквата.

2. До 1866 г. чрезъ явни агитации и патриотическа доблестъ и безстрашие Никола Мандушевъ и другаритѣ му сж подготвили народното съзнание за отваряне на българскитѣ училища и извършване богослужението на черковно-славянски езикъ, което е възбудило злобата, коварството, интригитѣ и клеветитѣ на неврокопскитѣ цинцари и гъркомани предъ турскитѣ власти. Мандушевъ и другаритѣ му не отстъпвали нищо отъ спечеленото и се стремѣли да разширятъ народнитѣ правдини. Той взелъ живо участие въ яростното сбиване между дветѣ враждуващи страни сжщата година, за което сбиване ние говоримъ по-нататкъ и, наклеветенъ като бунтовникъ, избѣгалъ и дълго време се криелъ.

3. Презъ 1867—1868 г. Н. Мандушевъ и другаритѣ му способствували съвършено да се изхвърлятъ гръцкитѣ книги отъ българскитѣ черкви.

4. Той заедно съ съратницитѣ си взелъ живо участие въ подготовката на населението отъ околнитѣ села да не допустнатъ на гръцкия владика да освети черквата въ с. Балдево (1869 г.).

5. Презъ 1869 г. Н. Мандушевъ самъ лично и на свои разноски занесълъ въ Цариградъ и предалъ на св. синодъ махзаря за отказването на българитѣ отъ гръцката патриаршия, покритъ съ подписи, събрани отъ него въ Неврокопъ и околноститѣ му,

6. Поради дългогодишната му смѣла и безспирна патриотическа дейность по черковно-училищнитѣ работи, заплашванъ съ смъртъ и отъ турцитѣ и отъ цинцаритѣ съ гъркоманитѣ, Мандушевъ билъ разкарванъ по хюкюматски врати и затвори, и безъ да отпадне духомъ продължавалъ да ратува до себеотрицание за народното дѣло дори и тогава, когато билъ вече почти разоренъ.

7. Неговата народополезна дейность не спрѣла и презъ последвалитѣ политически движения, предшествуващи освободителната война.

засада и биели възпитаницитѣ на даскалъ Господина, които имъ отвърщали съ сжщата мѣра. Колкого повече го мразѣли неговитѣ противници, толкова повече ученици отъ новото грѣцко училище се натрупвали въ кжщата му. Той е учителствувалъ до 1859 или 1860 г., когато умрѣлъ на 60—65 год. възраст.

Нека надникнемъ въ неврокопското грѣцко училище и въ нѣколко такива по нѣкои мървашки села, гдето сж се учили въ оная епоха децата на нашитѣ сънародници. Презъ 1843/44 учеб. година въ Неврокопъ билъ учителъ въ грѣцкото училище даскалъ Димитъръ Мървака отъ с. Старчища. Той се занимавалъ и съ абаджийство и книговезство, както и другитѣ учители, които си имали и други занятия. Децата му плащали по два гроша на месецъ. Следната учебна година неврокопчани довели другъ учителъ, Маниди Куция отъ Мелникъ.¹ Той училъ въ старото училище при черквата св. Богородица. Училището имало въ 1844/45 уч. година 80 ученика. Тѣ учили освенъ известнитѣ черковни книги още граматика и първоначална педагогия. И тука минаването отъ една черковна книга къмъ друга е ставало съ черковни церемонии, следъ които всичкитѣ ученици придружавали удостоения си другаръ до дома му, като пѣли по пжтя на грѣцки езикъ „достойно естъ“ и носѣли на грждитѣ си училищния орденъ „ἀξιός“. Въ кжщата бащата раздавалъ пари на ученицитѣ, а майката ги черпѣла съ сладко. Учителътъ е получавалъ богата вечеря и една червена кърпа съ 3—4 гроша (Прокоповъ).

Презъ лѣтото на 1850 г., когато драмскиятъ митрополитъ Атанасий умрѣлъ, Маниди въвелъ като учебни предмети по 2 часа седмично български букваръ, граматика и краснописание. Българската граматика била отъ Ив. Димитровъ, учителъ на славянски езикъ въ Халкийското богословско училище, издание 1850 г. Той се е запозналъ съ българския езикъ съ помощта на духовника отъ Рилския манастиръ въ Неврокопъ. Тая реформа Маниди въвелъ въ училището си по силата на обстоятелствата. Изглежда, че въ онова време е имало силенъ напоръ отъ тамошнитѣ българи да учатъ децата имъ и на матерния си езикъ, предъ който Маниди се преклонилъ. Тая именно реформа е предизвикала неговото уволнение въ 1852 година отъ протосингела на новия драмски митрополитъ, бившия ловченски Мелетия — известниятъ по своитѣ грабежи и насилия попъ Георги Странджалията, за когото говоримъ по-нататкъ. Като втора причина за уволнението на Маниди е послужило и обстоятелството, че той, познавайки по-отрано Мелетия, подбуждалъ народа да иска отъ патриаршията отменяване на избора му (споредъ Прокопова).

¹ Споредъ Ангелъ Ивановъ, Маниди учителствувалъ въ Неврокопъ следъ 1858 г. сп. УчПр., г. XXV, кн. 7 и 8, стр. 1115.

Новиятъ учитель Илия отъ Търлисъ, съ слаба подготовка въпрочемъ, учителствувалъ само 3 месеца. Следъ него въ 1853 г. дошелъ Иванъ Василевъ отъ с. Зърново, който се училъ въ Мала-Азия, въ Кидония (Айвалий). Нека споменемъ тука, че не току-тъй сж били назначавани въ това училище даскали отъ мървашкитѣ села. Съ това сигурно се е преследвала целта да се въздействува на мѣстнитѣ българи да гледатъ на гръцкото училище като на свое просвѣтно огнище. Василевъ пръвъ въвелъ въ сжщото училище новата метода алилодидактика. По името на тая метода и новото училище, построено въ 1853 г., било наречено алилодидактическо. Старото училище се помѣщавало най-напредъ въ двора на черквата св. Архангелъ, а по сетне въ двора на новата св. Богородица (вж. Ангелъ Ивановъ въ сп. УчПр., г. XXV. кн. 7 и 8, стр. 1113). Василевъ учителствувалъ до 1857 г. Макаръ да се удостоило съ добъръ учитель, училището не можало да спре отлива на своитѣ ученици-българчета въ келийното училище на даскалъ Господинъ. Къмъ алилодидактическото по-после било прибавено по-горно отдѣление, наричано елиникъ, дето между друго се изучавали и елинскитѣ писатели. Тука на ученицитѣ е било строго забранено да се разговарятъ на български.

Отъ гръцкитѣ училища въ мървашкитѣ села особенъ интересъ представлява училището въ Търлисъ. Първиятъ тукъ гръцки учитель въ началото на XIX вѣкъ билъ Теолой Хрисогонъ Сѣрезлията, доведенъ още въ 1780 г. Въ негово време децата се учили въ кжщата на Груя. Следъ Теолоя въ 1815 г. селянитѣ съградили училище, което въ 1821 г., въ гръцката завѣра, по заповѣдъ на Исмаилъ бея отъ Неврокопъ, дѣдо на неврокопския първенецъ Тефикъ бей, било разрушено и продадено. Едновременно съ разрушението на училището и новиятъ учитель Иванъ отъ о. Хиосъ, доведенъ отъ драмския митрополитъ Никодимъ, билъ изпжденъ. Търлисчани си съградили ново училище едва презъ 1865 г. Презъ него сж минали между многото други и следнитѣ по-забележителни лица:

1. Иванъ Симеоновъ Балабановъ, роденъ около 1785 г., който въ 1821 г. е билъ изпратенъ въ заточение, а следъ заточението билъ учитель въ Търново. Той е написалъ брошурата *Ὁ δηγός τῆς εὐσεβίας* (упжтване къмъ благочестие), както съобщава това о. Лазаръ Н. Икономовъ, бивши архиерейски намѣстникъ въ Неврокопъ, съотечественикъ на автора. Едничкиятъ запазенъ екземпляръ отъ тая брошура билъ депозиранъ отъ покойния Иларионъ, Неврокопски митрополитъ, въ Търновската народна библиотека. Сжщиятъ авторъ написалъ и друга една книга — многоцвѣтна градина (*Γωάννου Σιμεωνίδου, Κήνος πολυανθής. Ἐν Πέστῃ, 1840*), въ която той благодари на гръцитѣ за езика имъ, който го просвѣтилъ, като признава народността си: „защото моя народъ, именно българското племе“...¹

¹ Йорданъ Ивановъ, Българитѣ въ Македония, стр. 117, док. № 114.

Въ 1855 година той се завърналъ въ Търлисъ и подарилъ 4,500 гроша за съграждане на ново училище.

2. Отецъ Теодосий, известниятъ игуменъ на манастиря св. Иванъ Предтеча при Съръ, роденъ въ 1800 г., училъ въ Г. Броди при духовника Венедиктъ и въ Съръ. Той приелъ монашеския чинъ въ 1823 г., придружавалъ въ Цариградъ игумена Дамаскинъ, събиралъ подаяния въ Зъхненскитѣ села, съ помощта на патриарха Григорий въ 1836 г. издействувалъ разни привилегии за манастирскитѣ имоти, замѣствалъ драмския митрополитъ (1838 г.), сѣрския (1860), билъ дикей-граматикъ на манастиря и учителъ тамъ (1843—1860) и въ 1862 година билъ назначенъ за игуменъ на сщция манастиръ. О. Теодосий е билъ ревнителъ на просвѣтата на своитѣ сънародници,¹ наредилъ добро училище въ манастиря, гдето учили 30—40 българчета, стипендиянти отъ неврокопската, сѣрската, демиръ-хисарската и зъхненската кази, мнозина отъ които станаха после български учители и продължиха подетата вече борба по възраждането.

3. Димо Алакушевъ, училъ и въ манастиря св. Иванъ Предтеча. Като учителъ той е превеждалъ уроцитѣ си на български, държалъ слова въ черквата и превелъ на български цѣлото евангелие и нѣколко стихирѣ и молитви отъ богослужението.

4. Архимандритъ х. Исаяя, който, препоръчанъ отъ о. Теодосия на патриаршията, като кандидатъ на неврокопскитѣ села за проповѣдникъ, а въ сщцность стипендиянтъ на манастиря, е билъ настаненъ въ Халкийското училище, гдето училъ при Неофита Рилски и славянски езикъ. Следъ завръщането си х. Исаяя започналъ да проповѣдва на български въ неврокопската каза, за което уведомена, патриаршията писала на о. Теодосия да го ограничи, а той отговорилъ, че о. х. Исаяя, като тѣхенъ възпитаникъ, билъ поелъ по-рано това задължение, което сега изпълнявалъ. Сщциятъ учителствувалъ въ Търлисъ отъ 1851/52 до 1855/56 г. и по-сетне — въ Неврокопъ и Съръ. „Той първъ учи по славянски не само децата отъ своя родъ, но и священниците“, казва попъ Никола Мозуровъ, който е далъ на Сп. Прокопова сведенията за Търлисъ. От х. Исаяя билъ мразенъ отъ събратята си отъ манастиря св. Иванъ Предтеча за своето явно българофилство. Както ще видимъ по-нататкъ, той е единъ отъ петимата кандидати за български архиерей на проектираната неврокопска епархия. Завърналъ се въ селото си, гдето го заварила 1876 г., когато, наклеветенъ като бунтовникъ, билъ закаранъ въ Неврокопъ, ездень отъ конвоирацитѣ го войници и отъ тамъ въ Съръ. Дошелъ въ южна България за медицинска помощ, той умрѣлъ въ Татаръ-Пазарджикъ въ 1878 г., „въ крайна мизерия“, добавя Салгънджиевъ (Лични дѣла и спомени, стр. 73).

¹ Срв. Стефанъ К. Салгънджиевъ — Лични дѣла и спомени, 72.

Сп. Прокоповъ описва келийното училище въ Гайтаниново. Тука децата учили въ занаятчийскитѣ работилници и въ кжщитѣ на учителитѣ. Отъ старитѣ учители дѣдо Златанъ, дѣдо Паню и Стоянъ праматаря учили децата въ к у з н и т ѣ (ковачницитѣ), дѣдо попъ Спирия (Спиридонъ) въ мутафчийницата си, а Димитъръ Пждаровъ — въ кжщата си. При тоя последния освенъ черковнитѣ книги се изучавали още практически и тритѣ действия отъ аритметиката. Попъ Спиридонъ е училъ децата съ пржтъ въ ржка. Тѣ били длъжни да четатъ на високъ гласъ: „учили съ писъкъ“. Когато се смълчавали „кютекъ до Бога“, казва Прокоповъ. Както и въ другитѣ келийни училища, книгитѣ се изучавали една подиръ друга. Който свършвалъ голѣмата книга „антолоя“, кога дохождалъ владиката въ селото го постригвалъ въ черквата и му давалъ название „ангностъ“ (четецъ), който можелъ да влиза и въ олтаря. Интересно е да забележимъ, че освенъ биенето съ пржчки по ржцетѣ и фалагата учителтъ Д. Пждаревъ употребявалъ и едно друго наказание надъ неизправнитѣ ученици. Отъ таваня се спущало вжже, което имало на края си желѣзна халка. То стигало до три педи надъ пода. Въ халката пѣхвали палеца отъ единия кракъ на провинения ученикъ и го карали да стои неподвижно на другия. Който не издържалъ това наказание, подлагали го на фалага. Това двойно наказание издържалъ и самъ Прокоповъ за това, че „бѣше благословения день на триимерото и азъ бѣхъ хапналъ една шушулка“ (кжсъ отъ сушиени овоция).

Горнитѣ бележки за училището въ Гайтаниново се отнасятъ къмъ времето до дохождането на учителя Георги Ивановъ Зимбилевъ отъ Либѣхово (1857 г.). Той свършилъ гръцката прогимназия въ Сѣръ и се е ползувалъ съ голѣма известностъ не само въ неврокопската каза, но и въ селата на сѣрската, драмската и зѣхненската кази, отъ гдето сж дохождали ученици да учатъ при него. Следъ като учителствувалъ въ Просѣченъ 1854/55 г. и въ Кюпъ-кьой 1855/56 година. Георги Ивановъ дошелъ въ 1856/57 година въ родното си село за учителъ, а следнята година го повикали въ Гайтаниново. Тука той въвелъ новата учебна метода и замѣнилъ старото учение съ филада, граматика, аритметика до дробитѣ, гръцка история, свещена история, технология (?), география, христоматия, черковно пѣние (псалтикия), турски езикъ и на български езикъ — български букваръ и Съкратеніе на Турската история, преводъ на П. Р. Славейковъ, 1857 г. Той обяснявалъ уроцитѣ на български, билъ и пѣвецъ въ черквата, гдето на празнични дни държалъ слово по тълкуванието на евангелието на български езикъ. Безъ да бжде фанатизиранъ гъркоманъ, той използвалъ своето образование на гръцки, като наука за своитѣ ученици и за богомолцитѣ, съ което „напълно привлече любовта и сърдцата на ученици и слушатели“, казва Проко-

повъ.¹ Първата година децата учили въ кжщата на дѣда Вълча К. Сарафовъ, а презъ 1858/59 г. гайтаниновци си съградили училище. Името и науката на Г. Иванова привлѣкли много ученици отъ селото и такива отъ другитѣ села и съсѣднитѣ кази, между които две гърчета отъ бѣломорскитѣ села и едно българче отъ Неврокопъ. При него се стекли за нова наука и бждешитѣ народни будители Петъръ В. Сарафовъ, Спасъ Прокоповъ, Никола Пждаревъ и други. Той билъ на своето време просвѣтна сила отъ първа величина въ мървашкитѣ села, какъвто е билъ Иванъ Василевъ за неврокопскитѣ гъркомани съ тая само разлика, че е използвалъ гръцкия езикъ за да просвѣщава своитѣ сънародници, когато Василевъ билъ орждие на гърцизма и подържалъ въ тѣхъ националната заблуда. Отвлѣченъ отъ разбойници въ 1859 г., той напустналъ Гайтаниново и следната година станалъ учителъ въ Г.-Броди (сѣрска каза). Следъ възраждането на мървашкитѣ села той е билъ български учителъ пакъ въ сжщото село нѣколко години, а въ 1879 г. е билъ назначенъ при екзархийското училище въ Цариградъ, гдето следната година починалъ.

Все презъ 50-тѣ години на миналия вѣкъ взаимната метода си пробила пжтъ и въ българскитѣ села. Така, дѣдо Атанасъ Гроздановъ отъ Скребатно съобщава, че въ родното му село следъ 1855 г. билъ учителъ Христо Серилещовъ отъ видинскитѣ села. [Споредъ нашитѣ сведения, Серилещовъ билъ родомъ отъ Банско, гдето и до днесъ сжществува едноименна фамилия]. Той билъ доведенъ отъ дѣдо Димо Праматарски, който, ходейки по търговия въ Калоферъ, Карлово, София и другаде, билъ помолень отъ неврокопчани да имъ намѣри единъ български учителъ, и като не го приели, той завелъ Серилещова въ родното си село. Тоя последниятъ изхвърлилъ отъ училището а з - б у - к е - т о и въвелъ свѣтско учение. Неговитѣ предшественици получавали по 400—500 гроша годишна заплата, а той 800 гроша, храна, квартира, отопление и освѣтление. Разсърденъ отъ една интрига, въпрѣки настояването на селскитѣ първенци, Серилещовъ следната година напустналъ Скребатно. На негово мѣсто дошелъ съселянинътъ му Димитъръ Коевъ. Нѣколко години по-късно се завърналъ отъ Солунъ Димитъръ Димовъ Праматарски (Димитъръ Д. Македонски, наричанъ „Пашата“, за който говоримъ по-нататкъ), гдето училъ 4 години въ училището на Лазариститѣ и преподавалъ българския езикъ. За да го помнятъ съселянитѣ му той останалъ като учителъ въ Скребатно само една година. Освенъ другитѣ изучавани предмѣти той въвелъ естествознание и отечествознание и въ края на годината далъ за първъ пжтъ изпитъ.²

¹ Срв. Стеф. К. Салгънджиевъ — Лични дѣла и спомени, стр. 72.

² Тия сведения за Скребатно ни достави г. М. Константиновъ отъ сжщото село, сждия, комуто изказваме своята благодарностъ.

Нека проследимъ, какво е ставало въ онова време въ съседното на Скребатно село Ковачовица. До 1854 г. тука е имало келийно училище съ учители попове. Децата учили въ кжщитѣ на поповетѣ. Зидарството бидейки поминъкъ на голѣма часть отъ селенитѣ, тѣ отивали зимно време по занаятъ въ Драмско, Сѣрско, Зъхненско, Кавалско, Саржшабанско и въ др. полски и бѣломорски села, а лѣте дождавали въ помашкитѣ села въ Родопитѣ, въ Чепино и Батакъ. Калфата-зидарь отъ с. Ковачовица Никола Ивановъ отивалъ всѣко лѣто по занаятъ въ Батакъ, дето съ завистливо око гледалъ на тамошнитѣ негови връстници, които се учили въ мѣстното училище. Една есенъ той не се завърналъ съ своитѣ другари у дома си: останалъ да учи въ Батакъ. Колко години и при кои учители Н. Ивановъ е училъ, не се знае точно. Знае се само единъ отъ неговитѣ учители — Симеонъ Андоновъ отъ София,¹ единъ отъ известнитѣ братя Ваткови, измрѣли неотдавна всички неженени. Изглежда, че въ Баташкото училище, гдето била въведена взаимната метода, сж били изучавани освенъ свѣтски предмети още и черковни книги, сждейки по това, че Н. Ивановъ е познавалъ и изпълнявалъ отлично черковнитѣ правила и е билъ добъръ пѣвецъ, познавайки основно черковното пѣние (псалтикия). Като единъ отъ даровититѣ ученици, той става скоро дѣсна ржка на учителитѣ си и най-после и учителъ въ сжщото село. Него обаче не го задоволявала службата въ чуждо мѣсто. Неговиятъ дългъ го викалъ да работи въ родния си край, гдето е имало свѣтли перспективи за народополезна дейность, и той се повърналъ въ родното си село, гдето е станалъ учителъ — първъ даскалъ мирско лице. Тука първата му и най-голѣма грижа била да построи училищно здание, да го приспособи за новото учение и да го снабди съ съответната покжщина, изисквана отъ това учение. Н. Ивановъ въвелъ въ тамошното училище белланкастерската метода и съ право го нарекълъ „окружно“.² И наистина името на Никола Ивановъ добило голѣма известность въ българскитѣ села на казата и въ Неврокопъ и привлѣкло ученици не само отъ селата: Гърменъ, Ляценъ, Фотовица, Осиково и Кременъ, но и отъ административния центъръ,³ гдето даскалъ

¹ СНБиб. Арх. отд. № 5283 Тоя документъ е едно писмо на Баташката община отъ 29. VII. 1851 г. до Ал. Екзархъ, при което тя му изпраща списъкъ на ученицитѣ въ тамошното училище за оправдание на паричната помощ, която той ѝ изпращалъ. Това писмо е приподписано отъ учителя Сим. Андоновъ, а въ придружаващия го списъкъ се вижда и името на ученика Никола Ивановъ отъ Ковачовица. Ibid., № 5285.

² Върху единъ бѣлъ листъ отъ едно Караманлийско евангелие — *Axti tzerit, kaini diaonki, giani rapnimiz ve xelastzimiz insouz xristosoun geni kasiti* и пр. 1856 г. той е написалъ, че тя е „стѣжяніе на Никола Жоанновъ, учителя Ковачовскаго и на прочіите села окресны. 1853. Августа 6-тый.“

³ „Духовниковото момче дойде Іануаріа 22-рый 1859“.

Господинъ още се подвизавалъ. Гърменъ и Фотовища, отстоящи на 8 и 5 километра отъ Неврокопъ, предпочитали да изпращатъ децата си да се учатъ въ отдалеченото село Ковачовица. Сжщото правило и Кременъ въ дервентската клисура, което е по-близко до Банско, отколкото до Ковачовица.

Н. Ивановъ приемалъ своитѣ ученици отъ другитѣ села въ кжщата си и по тоя начинъ устроилъ ученически пансионъ, гдето тѣ се хранили и квартирували. До съграждането на училището тука сж учили всичкитѣ негови ученици. Училището имало една голѣма стая за занятията и друга малка за учителя, дѣто отсѣдвалъ и духовника, когато посещавалъ селото. Въ пансиона имало строгъ до суровостъ контролъ. Така, дѣдо Карамфилъ Банговъ, 80-годишенъ старецъ, помни, че еднажъ двама отъ ученицитѣ — чужденци избѣгали отъ пансиона въ близкия долъ, одето били доведени обратно съ вързани ржце и, разбира се, подложени на съответното физическо наказание. Освенъ свѣтското учение децата учили и черковни книги, като изучавали добре черковния редъ и пѣние. Отъ свѣтското учение тѣ учили землеописание, битие, първи познания, аритметика, граматика и други непоменувани книги.¹ Учило се презъ цѣлата година съ малки прекъсвания въ разни времена.² Ученицитѣ отъ другитѣ села използвали своя отпускъ повече презъ есенъта. Следъ 3—4 годишно учение, когато се запознавали добре съ черковното пѣние и реда на богослужението, по-възрастнитѣ чужди ученици ставали учители по се-

¹ „ . . . За маргаритовото дете

за ученіе 70=(гр.)

за ариѳметика 12=

за другы книжа 6=

Никола Стояновъ

отъ книги 24=(гр.)

Бытіе 6=

Стоянь Бабинъ Еленинь отъ Фотягошъ (Фотѳвища)

за граматика 30=

1 Земеописание 12=

1 голѣма книга 61=

(Духовникъ.ѣ)

„даде ми сребро

за книгыте . . . гр: 145=

отъ Духовника 30=

115=

Богословіе 20=

95=

Псалтирь 8=

Бытіе 6=

Хартыте 60=

1 перевознаніе (първы познанія за дѣца, нарядиль Йоакимъ Груевъ, 1857 г. б. н.) 6

² „Видѣхме сосъ мавродія исапъ за 13: мѣсяца, сиречь до Фе-
вроаріа (1858 г.).

лата, а други се ржкополагали за свещеници.¹ Единъ отъ тѣхъ, Никола Ст. Дрянковъ отъ Фотягошъ (Фотовища), станалъ покъсно учителъ въ Ковачовица и по-сетнѣ билъ ржкоположенъ за свещеникъ. Другъ единъ ученикъ на Н. Ив., Илия Ивановъ отъ Лященъ, следъ като излѣзълъ отъ училището, предалъ се нагледъ на търговия, но нѣмайки капиталъ, помолилъ учителя си да му послужи, което било направено. Илия натоварилъ 5—6 коня съ купената стока — сирене и масло и отишелъ въ Кавала да я продаде. Кираджитѣ се върнали, но Илия Ивановъ изчезналъ. Следъ 10—12 години той се завърналъ отъ Гърция въ Ковачовица, като лѣкаръ (?), съ пъленькуфаръ лѣкарства и медицински инструменти. Той дошелъ да провѣри, да ли има условия да се установи на практика въ Неврокопъ, и като се убедилъ, че тука има работа за него, отишелъ да донесе голѣмия си багажъ, но не се завърналъ вече, той изчезналъ безследно. Н. Ивановъ и неговитѣ ближни останали съ убеждението, че И. Ивановъ билъ отровенъ отъ гърцитѣ, когато тѣ видѣли, че той се завръща въ родния си край, гдето въ това време (1873) г. се водѣше люта борба противъ гърцизма.

Н. Ивановъ поелъ учителската длъжностъ въ Ковачовица на 27/X. 1854 г., а я напустналъ въ 1864 г. Последнитѣ две години той ималъ за помощникъ, плащанъ отъ селото, своя ученикъ Йордже Димитровъ („на Йорджето хака 500 гр.“), съ чиито срѣдства, по завещание отъ него, е съградено сегашното голѣмо двоетажно училище.² Първата година той получавалъ 3.600 гроша годишна заплата („моя хакъ“), като му било възложено събирането на държавнитѣ данъци и селски налози и произвеждането на общинскитѣ разходи. Когато билъ освободенъ отъ тая длъжностъ, селото му плащало 1.800 гроша годишно. Отъ ученицитѣ изъ другитѣ села Н. Ивановъ вземалъ за учение по 50—80 гр. годишно, споредъ възрастта на ученика и споредъ това, да ли той е отъ първа, втора, трета и пр. години. Други ученици му плащали и по-голѣми такси за учение: „Стоянъ бабинъ еленинъ дойде на юниа 2-рый, а за платата му до Георгеовъ-день ѣ за учение гр: 200“. За храна на ученицитѣ въ пансиона на него се плащало въ натура съ разни съестни продукти, по споразумение: жито, царевица, брашно, бобъ, зехтинъ, сирене, сланина, пастърма. Нѣкои ученици плащали за храна и учение само въ пари: „Илія пазарихме до Димитровденъ (смѣтано отъ 8 юний) съ харчъ ѣ учение заедно гр: 150“. — „Ѳеодоръ Ангеловъ отъ Кременъ пазарихме на мѣсець по 55 гр: да го храня ѣ уча.“ Презъ 1857/58 г. Н.

¹ Ср. Ст. Златаровъ — СпРНапр., кн. V и VI, 120.

² Сжция — СпРНапр., кн. VII, 169. Гл. за сжщото К. Николовъ — СпМ. г. II, кн. 5 и 6, 173.

Ивановъ ималъ 16 чужди ученици, отъ които получилъ такса за учение 910 гр.¹

Разбира се, Н. Ивановъ презъ всичкото време на своята учителска служба е билъ и пѣвецъ въ черквата, гдето нерѣдко е държалъ на мѣстно наречие духовни и изобщо назидателни слова, като използвалъ и кириакодромиона на Софрония Вратчански, който и до сега е запазенъ въ Ковачовската черква. Две отъ тия слова ние намираме между остатъцитѣ отъ архивата му: едното черковно съ духовно съдържание, за Рождество Христово, а другото има просвѣтенъ характеръ. И двете тѣ сж написани на популяренъ езикъ, на мѣстно наречие. Въ заключителната часть на първото слово четемъ следнитѣ редове: „ . . . Ама не мой да празднѣваме като ѣдолопклонцитѣ какво сж были празднѣвали, ѣдно време съ много ѣдене и съсь много піане, съсь свѣтцкы пѣсны, ѣ дяволскы ѣгры. Ами да бжде това наше прѣзднѣваніе така, да търчимъ въ църква вечеръ, зѣранъ, ѣ да слѣшаме съ големо вниманіе Божественны те и свѣщенны те писанія, що ни повчаватъ. . .“ Второто слово има това заглавие: „Пріимите наказаніе сир: ученіе, да не когда прогнѣваеся Богъ, ѣ погибнете ѣ пути праведнаго, псаломъ 2“, къмъ което въ края на словото е добавенъ и следниятъ цитатъ отъ посланието на апостола Павла къмъ Ефесеянитѣ: „Оцы, чада своѣ воспитѣвайте въ наказаніе и оученіе гдни“. То е посветено изключително на учението. Тука четемъ: „ . . . трѣбова да се собудиме и да соживимъ междѣ насъ ученіе то за да соживи и той насъ. . . Ученіе то ни научава да разпознаваме добро то ѣ зло то, полезно то отъ вредително то, и кое трѣбова да мыловаме, а ѣ кое да отбегнѣваме. . . Слѣнце то просвѣщава день жтѣ и видиме каде ходиме, така и ученіе то просвѣщава душа та. . . Коя фѣйда има человѣкъ, ако и да боюрдисва подѣ своя рѣчка сичкі атѣ свѣтъ, отъ както ощети и изгуби своя та душа, за това е (учението) по-драгоцѣнно и отъ слѣнце то.“ Въ заключителната часть на словото е казано между друго следното. „ . . . И віе заради това трѣбова да си пращате ваши те чеда да се научаватъ по кой пѣтъ ходетъ, и каква благаына има ученіе то, ама какъ да ги пращате не мой единъ день да дохаждатъ на школо то а месецъ да ги нема. . .“

Пробуждането на бѣлгаритѣ въ Неврокопъ датира отъ 1855 г. „Въ 1855 г. бѣлгаритѣ се сѣтили за своята народность и почнали да работѣтъ за отварянето бѣлгарско училище въ града“, пише Кѣнчевъ (СБНУК, кн. XII, 216). Това обстоятелство не може да не бжде въ връзка съ отварянето на първото взаимно училище въ Ковачовица. И наистина неговиятъ учитель Никола Ивановъ Ковачовски, както се е подписвалъ

¹ „За чуждите дѣца записъ кое кога дохожда и кое колко е парзено. 1857: Ноемвр: 10:ый“. Тука ученицитѣ се изброяватъ поименно.

въ своята кореспонденция съ другитѣ дейци по възраждането, и както ние ще го наричаме по-нататъкъ съ това презиме, завързалъ близко приятелство съ нѣкои неврокопски първенци, които непрестанно увещавалъ да си отворятъ народно училище, понеже келийното училище на даскалъ Господинъ нито е отговаряло на нарастналитѣ вече просвѣтни нужди на града, нито е можело да задоволява амбицията на неговитѣ граждани-българи. Къмъ увещанията на ковачовския учител се прибавяли и тия на българскитѣ търговци отъ Тракия и северна България, когато посещавали прочутия въ онова време неврокопски балъ-панаиръ. Въ първата дописка отъ Неврокопъ се характеризира подетата вече борба на неврокопчани за народна просвѣта и се упрѣкватъ ония отъ тѣхъ, които спъватъ тоя националенъ подемъ. „Въ тия честити дни, когато жителитѣ отъ околнитѣ села се стараятъ за улучшеніе на училищата си и изучваніето на децата си на матернія си български языкъ, който намѣстватъ уже и въ черквитѣ си вмѣсто чуждѣй намъ грѣцки языкъ, нашитѣ съграждани повлечени отъ интригитѣ и лукавствата на единъ грѣкъ священникъ. . . оставатъ нечувственни къмъ народната си полза и държатъ въ такова окаянно състояніе училището си“ (думата е за общото градско училище).¹ Отъ своя страна и Стефанъ Захариевъ не билъ чуждъ на грижитѣ за отварянето на народно училище въ Неврокопъ, което станало едва презъ 1862 г. „ . . . Съ много трудове сполучихъ да пробудя и Неврокопскыты заблудены въ гъркоманство Българе, да установятъ и тамъ едно Българско училище и изпратихъ имъ за учител г. Т. Ненова мѣнъстирскы. . .“, пише той на І. Груева.² Гъркоманитѣ и цинцаритѣ отказвали да дадатъ мѣсто на българитѣ въ общото градско училище, та тѣ настанили своето училище въ кжщата-ханъ на Стоянъ Шахиновъ. Обаче „голѣми прѣпятствия правятъ цинцаритѣ“, казва Захариевъ (ц. с.). Въ българското училище се прехвърлили много ученици отъ грѣцкото. Това задало голѣми грижи на гъркоманитѣ,³ които наклеветили Ненова предъ драмския митрополитъ Агатангела за униягъ. По-късно и самиятъ митрополитъ заедно съ сѣрскитѣ гърци го обявили за бунтовникъ, който внушавалъ бунтовнически мисли на българчетата, та властитѣ презъ февруарий 1863 г. го интернирали въ Разлога и затворили училещето.⁴ На негово мѣсто Агатангелъ препоръчалъ единъ скитникъ и пияница сърбинъ.⁵ Тогава

¹ Царигр. в-къ, г. ІХ. № 432 отъ 23. V. 1859 г.

² Ст. Захариевъ до І. Груевъ отъ б. І. 1863 г. СбНУК кн. XXI, стр. 3, док. 3.

³ Подъ думата гъркомани ние по-нататъкъ ще означаваме и гъркоманитѣ-българи и цинцаритѣ въ Неврокопъ.

⁴ Срв. Ангелъ Ивановъ сп. УчПр., г. XXV, кн. 7 и 8, стр. 1118.

⁵ в. Свѣтникъ, г. І, бр. 2 и 31, 1863 г. и в. Врѣмя, г. II, бр. 2. 1866 год.

неврокопчани изпратили Ник. Ив. Ковачовски въ Цариградъ, като свой представителъ, да предаде на централната власть тѣхното заявление, че не признаватъ Агатангела за свой духовенъ началникъ, и да издействува разрешение за отваренето на училището имъ, да могатъ безпрепятствено да се учатъ децата имъ на матерния си езикъ и да се възстанови въ дължностъ учителя Неновъ.¹ Никола Ив. Ковачовски заминалъ на 23. II. с. г. („когато тръгнахъ за Цариградъ 23 Февруаріа 1863 г.“). По-късно заминалъ за тамъ на свои разноски и Неновъ.² Първиятъ донесълъ презъ юлий с. г. исканото разрешение за отварянето на училището, но не и за задържането на Ненова, който по-сетне учителствувалъ въ Банско и по-късно въ Враня. Н. Ив. Ковачовски действувалъ въ Цариградъ и по една жалба на сатовчани, вѣроятно за разрешение да си отворятъ народно училище, имайки съпротивата на тамошнитѣ чорбаджии-гъркомани, подкрепяни отъ Агатангела (гл. за това в. Съвѣтникъ г. I, бр. 2 и 31, 1863 г.).

На връщане отъ Цариградъ Н. Ив. Ковачовски се отбилъ въ Пловдивъ при І. Груева, отъ когото поискалъ учитель за Неврокопъ. Груевъ му препоръчалъ първо Савва Захаралията, който обаче не знаелъ да пѣе въ черквата, та после се спрѣлъ на своя ученикъ Петръ Самоковлията. Тоя последниятъ закѣснѣлъ та Н. Ив. Ковачовски завелъ въ Неврокопъ за учитель Атанаса Бошковъ Кръстевъ отъ Т. Пазарджикъ, отъ гдето пише на Груева за това и се извинява: „... При тръгване-то си зехъ извѣстіе защо Владика-та Агатангелъ принуждавалъ народъ-тъ да го припознае, зато и най-повече бързамъ да воспрѣмъ зли-ти му мисли“.³

Ат. Бошковъ събралъ ученицитѣ на Ненова, подготвилъ ги и есенъта ги подложилъ на изпитъ. Българското училище се помѣщавало още въ хана. Въ това време се водили преговори между дветѣ противни страни за смѣсено гръцко-българско училище. Агатангелъ внушилъ идеята и подкрепилъ инициативата.⁴ Били предложени на българитѣ следнитѣ условия: а) българскиятъ учитель да бжде подчиненъ на гръцкия; б) българчетата да учатъ по 4 часа гръцки и 4 часа български

¹ в. Съвѣтникъ, г. I бр. 2, 1863 г. Н. Ив. К-вски отъ Цариградъ до Ст. Захариевъ отъ 22. IV. 1863 г. СбНУК, кн. XXIV, стр. 280-281, док. 466.

² Георги Костовъ до Ст. Захариевъ отъ 2. VIII. 1863 г. СбНУК, кн. XXIV, стр. 285, док. 472. О. Христофоръ до Рилския манастиръ отъ 3. VII. 1863, *ibid.*, стр. 28, док. 6.

³ Н. Ив. К-вски до І. Груевъ отъ 7. VII. 1863 г. СбНУК, кн. XXI, стр. 90, док. 128. *Ibid.*, стр. 8-9, док. 12. — І. Груевъ до Ст. Захариевъ отъ 27. VI. 1863 г. *Ibid.*, кн. XXIV, стр. 283-284, док. 470.

⁴ в. Врѣмя, г. I, бр. 46 отъ 1866 г. дава извадка отъ гръцкия вестникъ Армония на едно опровержение на Агатангела съ псевдонимъ Плитониди. Тука четемъ, че „отпослѣ той билъ искалъ да направи църквитѣ и училищата „българо-елинска смѣсъ“, но се противили на това гърцитѣ и куцовласитѣ“. Срав. Сп. Прокоповъ. Сжщо Ангелъ Ивановъ, сп. УчПр., г. XXV, кн. 7 и 8, стр. 1117.

дневно; в) споредъ Ник. Мандушевъ, когато грѣцкиятъ учителъ преподава на българскитѣ ученици, последнитѣ да говорятъ грѣцки и г) неподчинилитѣ се на тоя редъ ученици да се изключватъ. Българитѣ отхвърлили тая спогодба. Тука билъ и Н. Ив. Ковачовски, който на 7. I. 1864 г. вечерята свикалъ въ дома на Илия Дуковъ на съвѣщание неврокопчани. Присѣжтствували: Ил. Дуковъ, Стоянъ Шахиновъ, Георги Костовъ, Н. Мандушевъ, Георги Ангелаковъ, братъ му Стою, Апостолъ Абаджията, Апостолъ Смилянковъ, българскиятъ учителъ Бошковъ, Никола Самарджията отъ Тѣшово, Никола Абаджията и др. Всички присѣжтствувачи предъ запалено кандило и чаша вино, разказва Н. Мандушевъ, цѣлували иконата (Прокоповъ) и се заклели да се подеме борба за училищна и черковна независимостъ съ неотслабвана енергия и да се изкара до край. Следниятъ день училището било пренесено въ плѣвнята на Стоилъ Пализоевъ.¹ На 29. VI. с. г. Бошковъ предложилъ втория изпитъ, сега вече при една тържественостъ. На изпита билъ поканенъ мюдюръ, кадията и мнозина турски първенци. Агатангелъ дошелъ непоканенъ, за да направи удоволствие на българитѣ съ огледъ за по-лесно събиране на бериитѣ си. Мюдюрътъ щомъ видѣлъ лошата обстановка на училището, пожелалъ изпитътъ да се отложи за следния недѣленъ день и да се извърши въ градското училище (споредъ Н. Мандушовъ),² гдето българското се помѣщавало вече до 1876 г. Тука станало небивало тържество за българитѣ. Успѣхътъ на ученицитѣ билъ голѣмъ. Тѣ пѣли освенъ български и турски пѣсни въ честь на султана. Раздадени били и награди. Една отъ тия награди, дадена на ученика Симеонъ Шахиновъ, сега 82 год. старецъ, е Христоитията на Райно Поповичъ отъ 1837 г., подарена на неврокопското българско училище отъ Ст. Захариевъ. Първата година ученицитѣ били 90 души, втората — 120 души, а следниятъ тѣ броили вече 160 души.³ Въ грѣцкото училище останали само децата на цинцаритѣ и гъркоманитѣ.

Презъ училищната ваканция на 1863 г. дошълъ отъ Солунъ въ Неврокопъ Димитъръ Димовъ отъ Скребатно и помогналъ на учителя Бошковъ въ подготовката на неговитѣ ученици за изпитъ. Той пожелалъ да му бжде помощникъ до Георгьовденъ, а Бошковъ, види се отъ страхъ да не го измѣсти, посрещналъ неохотно това предложение. Наскоро Д. Димовъ билъ наклеветенъ за „папистанинъ и бунтовникъ“ предъ протосингела на Агатангела, който заедно съ мюдюръ отишли въ черквата и го изпждили. Ат. Бошковъ, знаейки

¹ Срв. Ангелъ Ивановъ, *ibid.* стр. 1118, който пише, че българското училище се пренесло въ плѣвнята на Пализоевъ още при учителя Т. Неновъ.

² Срв. В. Кънчевъ, СБНУК., кн. XII, стр. 217 и Ангелъ Ивановъ. Сп. УчПр. г. XXV, кн. 7 и 8, стр. 1118.

³ Н. Ив. К-ски до Ст. Захариевъ СБНУК., кн. XXIV, стр. 286, док. 474.

гръцки, по нѣкога другарувалъ съ гръцкия учитель, па и Агтангелъ не скривалъ желанието си да го спечели за своята кауза (в. Врѣмя, г. II, бр. 2, 1866 г.), та българитѣ го обвинили, че наклеветилъ Димова и помагалъ на тѣхнитѣ противници. Затова тѣ писали на Ст. Захариевъ и го помолили да имъ изпрати другъ учитель.¹ Както казахме по-горе, Д. Димовъ билъ учитель на български езикъ въ училището на лазариститѣ въ Солунъ (в. Българія, г. IV, бр. 1, 1862 г.). По-после той билъ учитель въ Устово (Читакъ), отъ гдето билъ изпжденъ по гръцки интриги, та се навърталъ около I. Груева въ Пловдивъ. Оттука Димовъ билъ повиканъ въ 1867 г. за вторъ учитель въ София, като помощникъ на гл. учитель В. Груевъ вмѣсто Т. Пѣва, тогава учитель въ Силистра, който не дошелъ.² Презъ учебнитѣ години 1871/72—1873/74 Димовъ билъ следъ Т. Пѣва гл. учитель въ Кюстендилъ.³ Следъ освобождението той служилъ малко време въ канцеларията на руския губернаторъ въ София, а по-късно бѣ назначенъ за секретаръ на Върховната смѣтна палата, гдето дълго време служи.

Впоследствие Бошковъ се обяснилъ съ неврокопскитѣ първенци и, следъ като свършилъ 1864/65 год., продължилъ да учителствува и презъ следнята, когато на 15 мартъ 1866 година билъ интерниранъ въ Т.-Пазарджикъ, както ще видимъ по-нататкъ. За да не се затвори училището, българитѣ, въ очакване да имъ се разреши да си наематъ другъ учитель, наели за такъвъ единъ ходжа.⁴ Бошковъ билъ обвиненъ между друго и като униятъ. Това се вижда отъ самопризнанието на Агтангела, който чрезъ в. Армония казва, че „гонилъ българскитѣ учители, защото падало подозрение върху тѣхъ, че сж унияти“ (в. Врѣмя, г. I, бр. 46, 1866 г.). Преди изпжждането на Бошкова протосингелтъ и 4 гъркомани отишли въ училището и искали на сила да го изпждятъ, но той се затворилъ въ една стая заедно съ нѣколко ученици, и когато излѣзналъ, мислейки, че нападателитѣ си отишли, той и ученицитѣ били застигнати и биени (ц. с.). — Нека добавимъ, че въ Бошково време се съставило въ Неврокопъ читалище „Зора“ (Н. Мандушевъ).

В. Кънчевъ погрѣшно казва, че Бошковъ билъ интерниранъ въ Разлога (Банско) и че една година следъ изпжждането му неврокопчани повикали за учитель Стоянъ Джансжзовъ. Тоя последниятъ дошелъ и учителствувалъ презъ 1871/72

¹ Георги Костовъ до Ст. Захариевъ отъ 5. II. 1864 г. *ibid*, кн. XXIV, стр. 287, док. 475 и Н. Ив. К-вски до сжщия, *ibid*., стр. 286, док. 474.

² Гл. за това Матей Георгиевъ — Възраждането на гр. София, стр. 94.

³ Йорданъ Ивановъ — Северна Македония, стр. 375.

⁴ в. Врѣмя, г. I, бр. 23 и 43, 1866 г. Срв. Ангелъ Ивановъ — сп. УчПр., г. XXV, кн. 7, и 8, стр. 1112.

г., когато пишуцията тия редове е билъ между неговитѣ ученици. Кънчевъ прави грѣшки и съ други данни, които не се съгласяватъ съ документитѣ, на които ние се позоваваме.

Следъ Атанасъ Бошковъ за учителъ въ Неврокопъ дошелъ презъ августъ 1866 г. Тома Поповъ (Поповичъ) отъ Т. Пазарджикъ.¹ Както и при Бошкова, при него ученицитѣ учили таблицитѣ, после аритметика и свещена история, следъ това землеописанието на І. Груева отъ 1862 г., граматика отъ сжщия (изд. 1858 г.) и най-последно, като нови предмети — отоманска и българска истории.² Новиятъ учителъ се оплаква на Ст. Захариева, че „Неврокопци ся распосипахж не малко по започнатж-тж имъ работж“, та не можели да му плащатъ заплатата и той се съгласилъ да отиде на сѣрския керванъ-панаиръ на просия, отъ която „вмѣсто ползж“, ималъ „пагубж“.³ Т. Поповъ билъ въ кореспонденция съ него и го е държалъ въ течение на по-важнитѣ моменти отъ борбата на неврокопчани. Въ негово време българскитѣ вестници въ Цариградъ своевременно били уведомявани за случившето се въ Неврокопъ между тамошнитѣ българи и тѣхнитѣ противници и за другитѣ прояви въ живота на българщината тамъ. Той си ималъ и помощникъ взаимноучителъ и пѣвецъ въ черквата отъ лѣвата страна, па и самъ той билъ много добъръ черковенъ пѣвецъ, на който съперничалъ само Ник. Ив. Ковачовски. Първиятъ изпитъ Т. Поповъ далъ на Илинъ-день 1867 г. и учителствувалъ цѣли 5 години. Презъ всичкото време на своята служба той гледалъ работата си въ училището съ голѣмо усърдие и се държалъ съ подобаваще достоинство въ борбата съ гъркоманитѣ, „отбивайки владишкитѣ интриги“, казва В. Кънчевъ. При всичко това въ началото на 1870 г. нѣкои неврокопчани го наклеветили предъ Ст. Захариева като приятелъ на тѣхнитѣ противници, за което той се оправдава предъ него.⁴ За охлаждането на неврокопчани къмъ Т. Попова допринесла и случката съ сестра му Елена, която той довелъ за учителка и която следъ едногодишна служба се оженила за българина Кара-Апостолъ, който следъ това преминалъ въ редоветѣ на гъркоманитѣ. Тома Поповъ билъ уволненъ и на негово мѣсто дошелъ нѣкой си учителъ Захарий, който по едно време заминалъ за Цариградъ и не се завърналъ вече. Въ неговото отсъствие „училището ни седя затворено и всичкитѣ ученици го очакваха“, пише Н. Ив. Ковачовски на Ст. Захариева. Лошото настроение обаче на неврокопчани противъ

¹ Неврокопската община до Ст. Захариевъ отъ 18. VIII, 1866 г., СНбиб. арх. отд. № 1212.

² В. Кънчевъ — СбНУК, кн. XII, 219.

³ Тома Поповичъ до Ст. Захариевъ, мартъ 1867 г. *ibid.*, кн. XXIV, стр. 295—6, док. 486.

⁴ Т. Поповичъ до Ст. Захариевъ отъ 4. II. 1870 — СбНУК кн. XXIV, стр. 306—7, док. 500.

Тома Поповъ преминало, и Илия Дуковъ съобщава на Захариева, че „пакъ ще си хванемъ учителя Тома“, а Н. Ив. Ковачовски добавя, че Захарий „като си даде уставката неврокопчани пакъ цѣниха Томата“.¹

Девическото училище въ Неврокопъ се отворило есента 1867 г. и се помѣщавало въ дома на докторъ Яне. То имало 50 девойки и девойчета. Елена Попова преподавала ржкодѣлие, а Катерина Ил. Дукова — другитѣ учебни предмети.²

Следъ напушане на училището отъ Елена Попова момичетата продължили да учатъ въ мжжкото, което станало вече смѣсено училище. Тука сж били учителки Харалу отъ Т.-Пазарджикъ (1869/70 г.) и Елена Д. Дукова (1872/73 г.). За издръжката на девическото училище Н. М. Тошковъ отъ Калоферъ, търговецъ въ Одеса, отпущалъ ежегодно до 1875 г. по 30 л. турски. Сжщиятъ благодетелъ е давалъ такъва помощъ и на други шестъ девически училища въ Македония.³ На негови разноски била изпратена въ 1869 г. въ Одеса и издържана въ тамошната девическа гимназия ученичната Елена Георгиева отъ Неврокопъ, която била заведена въ Цариградъ отъ училищния настоятелъ Н. Мандушевъ и п. учителя и предадена на докторъ Караконевски въ Руското посолство.⁴ Неврокопскитѣ българи училища получили и други помощи. Така, Пловдивската, Пазарджикската, Калоферската, Карловската, Копривщенската, Панагюрската и Софийската общини подарили имъ „разни училищни книжки и добро количество пари“.⁵

Въ времето на учителя Т. Поповъ било съставено въ Неврокопъ женско дружество „Ученолюбие“ на чело съ Катерина Ил. Дукова, Елена Д. Дукова и др. Задоменъ въ Неврокопъ, той оставилъ тукъ добри спомени и като човѣкъ и като учителъ, напустналъ службата си въ 1870 г. Презъ 1872 год. заминалъ за Банско, гдето билъ учителъ презъ 1872/73 г. и 1873/74 г., следната 1874/75 г. прекаралъ като такъвъ въ с. Долень и 1875/76 г. — въ Мелникъ, когато се завърналъ въ родния си градъ.

¹ Н. Ив. Ковачовски до сжщия, 24. XI. с. г. СбНУК, кн. XXIV, стр. 309, док. 502. — Илия Дуковъ до Ст. Захариевъ отъ 25. V. 1870 г. СНбиб. арх. отд. № 1237.

² Срв. Т. Поповичъ до Ст. Захариевъ, СбНУК, кн. XXIV, стр. 298, док. 489.

³ в. Турція, г. III, бр. 33, 1867 г. — в. Македония, г. I, бр. 21 с. г. (публича благодарностъ къмъ Тошкова); сжщия в-къ, г. III, бр. 18, 1869 год. Срв. в. Право, г. VI, бр. 52, 1872 г. (на Неврокопското женско дружество „Ученолюбие“ благодарително писмо, съ което то моли благодетеля да продължи помощта си).

⁴ Т. Поповичъ до Ст. Захариевъ отъ 10. I. 1869 СбНУК кн. XXIV, стр. 301, док. 493. Сжщо СНбиб., арх. отд. № 1206. — Неврокопската оцщина до Ст. Захариевъ отъ 11. VI. 1869 г. СбНУК кн. XXIV, стр. 303, док. 496.

⁵ в. Турція, г. II, бр. 51, 1865 г. (явна благодарностъ на училищното настоятелство).

Следъ Т. Поповъ за учителъ въ Неврокопъ билъ повиканъ учителътъ отъ голѣмото българско село Плѣвня, драмска каза, Стоянъ Джансъзовъ отъ Одринско, младъ, енергиченъ и съ елегантни маниери момъкъ, горещъ патриотъ. Той е познавалъ добре турския езикъ, който въвелъ като учебенъ предметъ въ училището и учителствувалъ само презъ 1871/72 г. Джансъзовъ влѣлъ нова огнена струя въ борбата за черковна независимостъ и, наклеветенъ отъ грѣцкото духовенство и мѣстнитѣ гъркомани, билъ изпжденъ отъ административната власть. По-сетне той редактираше българската часть на одринския вилаетски вестникъ „Едирне“, а следъ освобождението служи нѣколко години като секретаръ на вакѣфската комисия при финансовото министерство. Следъ него за учители въ Неврокопъ се изреждатъ: Ангелъ Ивановъ отъ Мосомища (1872/73 год. и 1873/74 г.) съ Елена Дукова презъ 1872/73 г., Атанасъ отъ Елешница (1874/75 г.), Петръ В. Сарафовъ (1875/76 год.), Ат. п. Петровъ отъ Либѣхово и др.³

Нека видимъ, какъ е станало пробуждането на мървашкитѣ села. Гъркоманството било насаждано и подържано чрезъ другоезичната просвѣта и богослужение. Освенъ съ заблуда грѣцката пропаганда си е служила и съ материални сръдства. Тя, отпущала безплатно черковни книги и утвари, подържала е учители и учителки, помагала на ученици-българчета и изпращала свещеници-гърци.

Като изключимъ учителитѣ, свещеницитѣ, първенцитѣ и лицата, излѣзли отъ училището, останалата часть отъ народа — мъже и жени, стари и млади копнѣли да чуютъ молитва на славянобългарски и да се учатъ на българско четмо и писмо. Между тѣхъ се явявали отъ време на време отъ никого неподозирани пионери на пробудата, тѣхни съжителители старци и деца, които съ наслада удовлетворявали желанието имъ и съ това постепенно и сигурно раздирали булото на народната заблуда и отваряли пжтъ на пробуждането. Сп. Прокоповъ ни разказва за дѣдо Петръ Жостовъ въ Гайтаниново, че „той имаше обичий да излиза на съборищата въ празнични дни и отъ тая книга (новия заветъ на Неофита Рилски) все прочиташе по нѣщо. Народа се струпваше около него и слушаше съ голѣмо внимание“. Сжщото е правилъ въ Мосомища и Ангелъ Ивановъ, като ученикъ на даскалъ Господина, прочитайки отъ сжщата книга на съселянитѣ си въ празнични дни, та мѣстниятъ свещеникъ се принудилъ да отнеме книгата му, а протосингелътъ въ Неврокопъ, уведоменъ за това, запретилъ на майка му да се причасти за Коледа.² „Папа Ангелъ“ отъ Зърнево презъ 1855 г. билъ отишълъ на гости на Вълча Сарафовъ въ Гайтаниново и тамъ той билъ помолень отъ съпругата на послед-

¹ Срв. Ангелъ Ивановъ, УчПр., г. XXV, кн. 7 и 8, стр. 1130.

² Въ в. Новини, г. V бр. 67, 1895 г. (въ подлистника).

ния да ѝ подари едно тълкувание на български на гръцката молитва: „*Δι' ἐνζων των αγίων*. . .“ Безкнижната баба Злата се хвалила, че знае това тълкувание (Прокоповъ). Апостолъ Тодоровъ отъ Доленъ (Доленъ и Сатовча сж били едничкитѣ гъркомански села въ неврокопскитѣ Родопи), бидейки ученикъ отъ българското училище въ Неврокопъ, когато отивалъ у дома си, прочиталъ по нѣщо на български на съселанитѣ си, които се радвали, че се чете на матерния имъ езикъ. Сжщото правило въ селото си и нѣкои ученици отъ Тешово, които се учили въ гайтаниновското българско училище. Нека забележимъ, че Тешово дълго време следъ пробуждането на мървашкитѣ села е продължавало да се гърчее подъ гнѣта на единъ чорбаджия, фанатикъ гъркоманинъ, както ще видимъ по-нататкъ. Първата искра, която отпосле възпламенила огъня на народното съзнание, е изхвъркнала отъ просвѣтното огнище — училището на Гайтаниново въ времето на учителя Георги Ивановъ. Той, пише Прокоповъ, билъ въ писмени сношения съ С. Филаретовъ въ София по въвеждането на българския езикъ въ неговото училище и въ училищата на околнитѣ села¹. Повече отъ сигурно е, че Филаретовъ е насърдчавалъ тоя народенъ деецъ въ народополезната му инициатива. Както видѣхме по-горе, ученицитѣ на Георги Ивановъ сж учили български букваръ и съкратена отоманска история. Когато неговитѣ ученици Сп. Прокоповъ, П. В. Сарафовъ и др. продължили образованието си въ Сѣрѣ и се завърнали та заели учителски мѣста въ Гайтаниново, Либяхово и др. села, българщината въ Неврокопъ е правила вече голѣмъ успѣхъ и тѣ били въ постоянни сношения съ народнитѣ дейци тамъ. Докато по-напредъ Сп. Прокоповъ е билъ голѣмъ фанатикъ гъркоманинъ, „гонителъ на всичко народно“ и П. В. Сарафовъ се признавалъ за чистокръвенъ българогласенъ елинъ, сега вече тѣ и тѣхнитѣ другари купували отъ книжаря Мусевичъ български учебници за прочитъ по български на своитѣ ученици и чрезъ училището и вѣнъ отъ него действували за настѣпване забележителната дата 6 декемврий 1869 г., когато мървашкитѣ села прогласили своята училищна и черковна свобода. Презъ августъ с. г. Прокоповъ и съселанитѣ му К. В. Сарафовъ, П. В. Сарафовъ, х. Петръ Ивановъ, Костадинъ Мавродиевъ, Христоръ Поповъ и о. Харитонъ отъ Либяхово решили да повикатъ български учителъ въ Гайтаниново и нѣколцина отъ тѣхъ, опълномощени писмено отъ селото, отишли на неврокопския панаиръ да молятъ дошлитѣ тамъ гайтанджии отъ Тракия да имъ препоръчатъ такъвъ учителъ.² Изборътъ се падналъ на Захария Бояджиевъ отъ Хасково, ученикъ на І. Груевъ (Прокоповъ).

¹ Срв. Стеф. К. Салгънджиевъ — Лични дѣла и спомени, 72.

² Срв. В. Кънчевъ, СБНУК, кн. XIII, стр. 343—344.

Учителтъ Зах. Бояджиевъ е дошелъ въ Гайтаниново презъ октомврий 1869 г. Неговиятъ предшественикъ, Сп. Прокоповъ, останалъ на мѣстото си като учителъ на грѣцки за желяещитѣ, за да нѣма разцепление между гайтаниновци. За тѣхния ентузиазъмъ въ тоя случай може да се сѣди по факта, че заплатата на Бояджиева — 60 л. т. и заплатата на Прокопова — 10 л. т. били изплатени така: общината и черквата дали по 20 лири, а остатъка отъ 30 лири били покрити съ волни пожертвования на 32-ма селяни (Прокоповъ)¹. Учителитѣ П. В. Сарафовъ, Никола Пждаревъ, Атанасъ п. Петровъ, Георги Ивановъ и др. напустнали временно службата си и се стекли при Бояджиева, особено за изучване българския езикъ и турския. Прокоповъ направилъ сѣщото. По тоя начинъ Гайтаниново станало разсадникъ на водители на движението противъ гърцизма. Гърцкиятъ езикъ билъ изхвърленъ отъ училищата и черквитѣ не само въ повечето гъркомански села въ неврокопската, но и въ нѣкои села на съседнитѣ драмска, зѣхненска, димирхисарска, сѣрска и мелнишка кази. Това станало по решението на свикания презъ първитѣ дни на декемврий 1869 г. съборъ въ Гайтаниново, за който говоримъ по-нататкъ.

Зах. Бояджиевъ останалъ въ Гайтаниново само една учебна година. Въ това кратко време той направилъ твърде много за просвѣтното дѣло и за възраждането изобщо на мървашкитѣ села. Пламенната му речъ и буенъ темпераментъ тѣкмо подходжали на мисията му. Тѣ заразили неговитѣ и безъ това буйни, възрастни ученици, бивши учители, които, възродени и окрилени отъ новата идея, въ служба на която съ жаръ и беззаветна преданостъ се отдали, се завърнали по мѣстата си и отпочнали своята народополезна дейность, като народни учители и будители. Бояджиевото дохождане и датата 6 декемврий 1869 г. сѣ създали епоха и оставили подиръ себе си една свѣтла следа въ възраждането на неврокопската каза. Центърътъ на тежестъта въ просвѣтното дѣло и въ борбата за черковна независимостъ тамъ сѣ преминали вече въ рѣцетѣ на учителитѣ и първенцитѣ отъ мървашкитѣ села. Тѣ се поели рѣководната роля въ борбата съ грѣцкото духовенство и гъркоманитѣ въ Неврокопъ и въ нѣколко непробудени още села въ казата, както и въ селата отъ съседнитѣ кази. Тука посочваме следнитѣ отъ тѣхъ: Плѣвня (драмска каза), Просѣченъ, Калаподъ и Скрижово (зѣхненска каза), Калиманци (мелнишка каза), Горно-Броди (сѣрска каза), Кърчово и Крушово (д.-хисарска каза). Тия народни дейци не закѣснѣха да проникнатъ дори въ Сѣръ и Мелникъ, гдето въ кѣсо време увеличиха тамошнитѣ придобивки на българщината.

¹ Гл. списъка на тия спомоществования въ в. Македонія, г. IV, бр. 8, 1869 г. и дописката съ грѣцка азбука на П. В. Сарафовъ.

На 11. V. 1871 г. следъ тържествената служба на св. св. Кирилъ и Методий въ Неврокопъ въ дома на братя Пализоеви било свикано събрание на първенцитѣ отъ казата, което избрало за председателъ на неврокопската община о. Харитонъ отъ Либяхово.¹

Тая община поела грижата за училищата и черквитѣ и ржководенето народнитѣ дѣла въ цѣлата каза. Тя закрепнала, благодарение на материалната поддржка на селата, въ които имало селяни съ по 2—3 хиляди лири турски капиталъ, които пожертвували по 50—100 лири за обществени работи.² Просвѣтното дѣло отивало добре „Цѣлата каза въ най-скоро време се покрила съ хубаво уредени първоначални училища“. Учителскитѣ заплати били подобрени (ц. с., 223). Ламтежтъ за образование се усилилъ толкова, че мнозина изпратили синоветѣ си да учатъ въ далечни училища. Отъ тия ученици споменуваме тука: Атанасъ Илиевъ Дуковъ отъ Неврокопъ, постжпилъ въ габровската гимназия; Атанасъ п. Петровъ отъ Либяхово, следвалъ въ софийското класно училище, следъ напуцането на което се запозналъ съ звучната метода въ Самоковъ и прѣвъ я пренесълъ и въвелъ въ неврокопско; Кочо и Димитръ Маврудиеви, Иванъ х. Петровъ, Димитръ Стояновъ Праматаревъ отъ Гайтаниново, Ангелъ и Благой Илиеви Стойкови отъ Фотовища, Лазаръ Гавалюловъ и Никола п. Георгиеви отъ Старчища и Петко Пелтековъ отъ Тешово — всичкитѣ следвали сжщо въ софийското класно училище, и Тодоръ Константиновъ Сукнаровъ отъ Доленъ, училъ въ ст.-загорското класно училище. Нѣкои отъ по-даровититѣ ученици били изпратени, като стипендианти, да учатъ въ Русия. Отбелязваме следнитѣ имена: Атанасъ Ил. Дуковъ, свършилъ юнкерско училище тамъ, който служи като офицеръ въ българската армия, Георги Великовъ Стойковъ и х. Василъ х. Петровъ отъ Гайтаниново, Илия и Константинъ х. попъ Атанасови Хрисимови отъ Старчища, отъ които Стойковъ свършилъ по правото въ Москва, дългогодишенъ български магистратъ и народенъ представител, сега адвокатъ, а последниятъ — класенъ учителъ въ Т.-Пазарджикъ, отдавна починалъ; х. Василъ х. Петровъ починалъ въ Одеса нѣколко дни преди да отпжтува за Солунъ, като екзархийски учителъ, а Илия х. п. Атанасовъ Хрисимовъ починалъ въ Кишеневъ. Останалитѣ отъ горепоменатитѣ лица се отдали въ първо време на учителско звание. По-късно третиятъ братъ на Коча и Димитръ Маврудиеви, Петъръ, билъ изпратенъ въ Швейцария, гдето свършилъ по медицината подъ името докторъ Петъръ Черневъ. Пакъ въ онова време и село Плѣвня, драмска каза, озарено отъ народностно съзнание, не останало назадъ въ това отношение, като дало своитѣ първи

¹ Срв. Ангелъ Ивановъ — УчПр., кн. 7 и 8, стр. 1123.

² В. Кънчевъ, СБНУК., кн. XII, 222.

просвѣтни сили. Така, ние виждаме синоветѣ на видни семейства изпратени далечъ за наука: Андрей Букурещлиевъ постѣпва и свършва въ софийското военно училище, Атанасъ Ченгеловъ свършва по земледѣлието въ Таборъ и Андрей Гяуровъ—въ Русия по педагогията. За Атанасъ Ил. Дуковъ ще добавимъ, че следъ единъ буреносенъ животъ на емигрантъ въ Русия следъ абдикацията на князь Александра Батембергъ той се завърна въ България, гдето, гордъ съ своето русофилство, отказа да приеме отъ князь Фердинанда служба въ народната армия въпрѣки увещанията на колегитѣ си и следъ смъртта си остави по завещание цѣлото си състояние, около 150,000 л. зл. на неврокопската община за построяване читалище-театъръ. Нека споменемъ и за Атанасъ п. Петровъ отъ Либяхово, че следъ дългогодишно учителствуване въ своя роденъ край подиръ освобождението на България той се пресели въ София, гдето много години служи по финансовото ведомство и въ софийската община като помощникъ кметъ, а преди две години той, на 79 годишна възраст, турна въ разположение на Св. Синодъ една сума отъ 250,000 л. въ ценни книжа като фондъ, отъ лихвитѣ на който да се издържа по единъ младежъ въ духовна семинария и една по-малка частъ отъ тия лихви да се отдѣля за фондъ за историята на неврокопския край. Тука му е мѣстото да отбележимъ, че наскоро следъ освобождението на България стремежътъ къмъ образование въ Неврокопско още повече се усили, и като последица на това ние виждаме освенъ голѣмата редица младежи свършили солунската и други гимназии въ България и Русия още и такива съ университетско образование и свършивши висши военни школи, между които споменуваме: Василь Пасковъ отъ Осиково, синоветѣ на П. В. Сарафовъ: докторъ А. Сарафовъ и инженеритѣ Петко и Никола Сарафови и полковникъ Никола Ан. п. Петровъ отъ Либяхово, генералитѣ братя Константинъ и Димитъръ Джостови, генералѣ Ив. Стайковъ и Никола Пждаревъ отъ Гайтаниново, Св. Мандиевъ и Борисъ Н. Мандушевъ отъ Неврокопъ — първия свършилъ юридическия факултетъ въ Цариградъ, а втория — Роберт-колежъ и правото въ софийския университетъ, Т. Паскалевъ отъ Старчища, свършилъ правото въ сѣщия университетъ, а отъ помладото поколение — докторъ Злата П. Сарафова, докторъ Гавалюговъ и инженеръ Йор. Каравчевъ отъ Старчища, Маилоилъ п. Константиновъ отъ Скребатно, свършилъ по правото въ Белгия, Илия Атанасовъ отъ Кара-къой, поетъ-писателя Людмилъ Стояновъ и адвоката Боголюбъ Даскаловъ отъ Ковачовица — последнитѣ трима свършили наукитѣ си въ Софийския университетъ.

За успѣха на учебното дѣло въ 70-тѣ години сж допринесли не малко учителскиятъ съборъ и учителското дружество въ тоя край. Както е известно, учителскитѣ събори изобщо въ края на 60-тѣ

и въ първата половина на 70-тѣ години отъ миналия вѣкъ, като организаторски и ръководни институти по просвѣтата, изиграха голѣма роля въ уреждането на училищата.¹ Ползата отъ тѣхъ е била добре оценена отъ ексархията, и тя на 2.VII. 1874 г. предписала на митрополититѣ да свикатъ такива събори въ всичкитѣ български епархии. Учителитѣ въ Неврокопско не дочакали тая покана на ексархията и още презъ августъ 1873 год. свикали такъвъ съборъ въ Неврокопъ, на който присъствуваха учителитѣ: П. В. Сарафовъ, Сп. Прокоповъ, Атанасъ п. Петровъ, Ангелъ Ивановъ, Кочо Маврудиевъ, Захари Д. Поповъ отъ неврокопскитѣ села, Тома Поповъ отъ Мелникъ, Н. Падаревъ отъ Г.-Броди, Стефанъ Салгънджиевъ отъ Сѣръ, Стоянъ Джансъзовъ отъ Плѣвня, х. Георги п. Ивановъ отъ Просѣченъ и др. Тука сж присъствуваха и много български първенци, между които Н. Ив. Ковачовски и Димко Пандовъ отъ Калаподъ. Тоя съборъ много е спомогналъ за разпространението на науката, казва Прокоповъ. Между друго той взелъ решение да състави учителско дружество и, по случай на истилямитѣ, да се засили агитацията въ зъхненската каза за народна просвѣта и черковна свобода.² Като главна целъ на това дружество съборътъ препоръчалъ той „да улеснява спорядъ силитѣ си разпространението на просвѣщеніето чрезъ българския языкъ“ (чл. 1 отъ устава м.) и за това, „ще ся грижи: а) да приготвява способни учители и да ги препоръчва; б) да спомага, до колкото му позволяватъ срѣдствата, беднитѣ училища въ горѣспоменатото окръжие и да подарява учебны книжки на сѣромашкы ученицы и г) да подканва населението къмъ просвѣщеніето . . .“ (чл. 1). А за да може да се подготвяватъ добри учители, „дружеството, когато допустнатъ срѣдствата му, ще ся погрижи да основе едно централно повисоко училище за казаното окръжие“ (чл. 2). Другитѣ поважни постановления на устава³ сж следнитѣ:

1. Членове на дружеството и негови срѣдства. „За редовны членове ще ся приематъ всички ученолюбцы безъ разлика на вѣра (вѣроизповѣдание б. н.), народность и мѣстопрѣбываніе“ (чл. 3). Съ това нареждане на устава, вѣроятно, се е целило да се привлѣкатъ за членове славяни и отъ друга народность и християни отъ друго вѣроизповѣдание. Редовнитѣ членове сж действителни, благодетелни и спомогателни (чл. 4). Първитѣ отъ тѣхъ — учителитѣ внасятъ 5% отъ годишната си заплата (чл. 5); вторитѣ — повече отъ 3 л. т. (чл. 6): третитѣ — I разредъ по 2 л. т., II разредъ — по

¹ Н. И. Ванковъ, стр. 83—85. Гл. и в. Напредъкъ, г. IX, бр. 10, 1874.

² Ангелъ Ивановъ — УчПр., г. XXV, кн. 7 и 8, стр. 1126.

³ Гл. въ в. Напредъкъ, г. X, бр. 53, 1875 г. текста на тоя уставъ на учителското дружество, наименовано „Сѣрско-Мелнишко-Драмско-Неврокопско учителско дружество „Просвѣщеніе“.

1 л. т. и повече, III раз. по 3 ср. меджидиета и повече, IV разр. по 2 ср. меджидиета и V разр. по 1 ср. меджидие (чл. 7) „Велики благодѣтели“ сж ония дарители, които внесатъ наведнажъ едно „значително количество“ (чл. 11).

2. Настоятелство и негови функции. — То се състои отъ 5 души: председателъ, касиеръ, писаръ и двама съветници, избирани измежду действителнитѣ членове на годишното събрание (чл. чл. 12, 13, 14). За текущи и маловажни въпроси членоветѣ на настоятелството се споразумѣватъ писмено, а за въпроси отъ по-важенъ характеръ, председателтъ ги свиква на засѣдание въ „едно опредѣлено сгодно мѣсто“ (чл. 21) поради това, че тѣхното мѣстослужение не е на едно и сжщо мѣсто. Така, настоятелството е било свикано на заседание презъ 1874 г. въ Сѣръ презъ времето на керванъ-панаиря тамъ (Прокоповъ). Настоятелството: а) грижи се за „благочинието и за доброто състояніе на училищата“ (чл. 25); б) „когато нѣкое мѣсто поиска учитель, то е длъжно да удовлетвори желанието му“ (чл. 26); в) снабдява дружествената книжарница съ потрѣбнитѣ учебници и книги (чл. 22); г) изглажда спороветѣ и недоразуменията между учителитѣ (чл. 24); д) ръководи делата на дружеството и пази имота и архивата му (чл. 28 и 31); е) урежда смѣткитѣ на дружествената книжарница съ книжаритѣ и събира членскитѣ вноски (чл. 30) и ж) представлява годишна равномѣтка на дружеството на общото му събрание (чл. 23).

3. Годишно събрание. — То се свиква въ Неврокопъ всѣка година на 30 августъ и заседава до 7 септемврий. На него присѣдствуватъ всички редовни членове. Присѣдствието на действителнитѣ членове е задължително подъ страхъ на глоба. Намирацитѣ се въ невъзможность да присѣдствуватъ на събранието предизвестяватъ за това председателя (чл. чл. 13, 15, 17, 18 и 33).

4. Дружествениятъ уставъ. — Годишното събрание може да го измѣнява следъ всѣки четири години, „нѣ цѣльта на дружеството, както е опредѣлена въ чл. чл. 1 и 2, ще остане за винаги сжщата“ (чл. 41).

При изработването на тоя уставъ на масата се намиралъ и уставтъ на гръцкия силлогосъ, казва Прокоповъ. Споредъ К. В. Сарафовъ, учителското дружество, за което е дума погоре, било съставено като противовесъ на гръцкия силлогосъ въ Сѣръ; затова той препоръчва да се съставятъ такива дружества всѣкжде, гдето има силлогоси¹ за да имъ противодействуватъ.

¹ в. Вѣкъ, г. I, бр. 42, 1874 г. За срѣдствата и дейността на гръцкитѣ силлоси изобщо гл. Напрѣдъкъ, г. IX, бр. 37, 1875 г.

Съставътъ на настоятелството на гореказаното дружество презъ цѣлото негово функциониране билъ следниятъ: Никола Пждаревъ председателъ, П. В. Сарафовъ касиеръ, х. Георги п. Ивановъ писаръ (секретарь) и съветници Сп. Прокоповъ и Ат. п. Петровъ.

Споредъ Прокопова, уставътъ на дружеството билъ изработенъ и одобренъ въ окончателната му редакция отъ годишното събрание, заседавало отъ 1 до 6 септемврий 1874 г.; то, обаче, функционираше до тогава, вѣроятно, по общи директиви, дадени отъ учителския съборъ и още първата година развило голѣма дейность. Дружеството броило само действителни членове 30 души и още презъ първитѣ 4 месеца събрало единъ капиталъ отъ 200 л. т. и помогнало съ 120 л. т. на бедни училища, като отворило 3 такива въ Зъхненската каза. Споредъ К. В. Сарафовъ, подпомогнатитѣ училища били 7 (ibid)., между които отбележаваме тука следнитѣ: училището въ Скрижово съ учителъ Никола Гологановъ, въ Клепушна съ учителъ Ангелъ Ивановъ, въ Карлуково съ учителъ Анастасъ п. Ивановъ и въ Калаподъ съ учителя Спасъ Прокоповъ (Прокоповъ).

За засилване на капитала си дружеството взело решение, между друго, да се събиратъ пожертвувания чрезъ ръсене въ новопроектираната сѣрско-драмско-мелнишко-неврокопска епархия.¹ Отъ явната благодарность на К. В. Сарафовъ, представителъ на казаната епархия, публикувана въ в. Вѣкъ г. I. бр. 18, 1874 г., се вижда, че учителското дружество е събрало:

I. Волни пожертвувания.

1) Отъ Екзарха, синодалнитѣ архиереи и др.	3.933 гр. ²
2) Отъ Гайтаниново (селенитѣ)	2.412 "
3) „ Плѣвня—Драмско „	2.720 "
4) „ Просѣчень—Зъхненско (селенитѣ)	1.628 „ ³
5) Абаджиитѣ отъ Райково — Ахж—Челебийско (работящи въ Просѣчень)	90 "
6) Отъ Кобалища — Зъхненско (селенитѣ)	150 "
7) Отъ ръсене по селата, извършено отъ п. Антонъ Жостовъ	8.084 „
8) Отъ посетителитѣ на сѣрския панаиръ	4.518 „ ⁴

¹ Гл. изложението на дружествения секретарь х. Георги п. Ивановъ въ Levant Times, бълг. издание, г. VI, бр. 12, 1874 г.

² Охридскиятъ Митрополитъ Натанаилъ се записалъ за членъ на дружеството съ 12. л. т. годишна вноска.

³ сп. Читалище, г. IV, бр. 2 стр. 25, 1874 г.

⁴ и ¹ в. Вѣкъ, г. I. бр. 42, 1874 г.

II. Членски вноски.

9) 5% отъ заплатата на учителитѣ	4.850 гр.
10) Отъ спомагателни членове	1.560 " ¹
	. . Всичко 29.945 гр.

Пакъ за усиление на срѣдствата си дружеството организиращо и лотария съ 3,000 билети на турски, френски и български езикъ. Цена на билета — 3 гроша. Печалби: първа 6 л. т., втора 4 л. т., трета 4 л. т., четвърта 3 л. т., пета 2 л. т. и 10 билети по 1 лира. Теглене презъ мартъ 1875 г. въ Съръ на керванъ-панаира [Прокоповъ]. Това мѣстотеглене на лотарията било избрано, вѣроятно, съ надежда да се разпродадатъ между посетителитѣ на панаира непродаденитѣ билети, но това не станало и разиграването на лотарията било отложено²). Дали то е било извършено, колко билети били продадени и дали събраната отъ тѣхъ сума е била внесена въ дружествената каса, всѣкакви сведения за това липсватъ. Нѣмаме такива и за по-нататъшната дейность на дружеството, но като сѣдимъ по засилващето се учебно дѣло въ неговия районъ и по борбата съ грѣцкото духовенство тамъ, можемъ да приемемъ, че то е функционирало до фаталната 1876 г., когато и училищата и то па и самата българщина въ тоя край получиха силенъ ударъ отъ настѣпилитѣ събития, когато по клеветитѣ на грѣцкото духовенство и настоятелството на дружеството и неговитѣ действителни членове учителитѣ бѣха тикнати въ затворитѣ, а дружествената архива, занесена въ Драма, била унищожена отъ политическата власть (Прокоповъ). Много отъ придобититѣ позиции на българщината въ оня край бѣха изгубени въ полза на гърцизма. Политическото положение му благоприятствуваше да си възвърне голѣма частъ отъ изгубеното въ течението на предшетствуващитѣ нѣколко години.

¹ в. Напредъкъ, г. IX, бр. 36, 1874 г. (обявлението).

² в. Напредъкъ, г. IX, бр. 36, 1875 г. (обявлението).

Училища въ Неврокопската каза презъ 1906/1907 уч. година

№ по редъ	Мѣсто- нахождение	Коя година е съгра- дено училището	Чия собственостъ е	Коя год. за първи пътъ е отворено българ. училище	Коя година е затваряно и защо	П Р И Х О Д И				Разходи за издѣл- жане училището	У Ч И Л И Щ А				
						Отъ недви- жими имоти	Отъ капитали	Случайни: отъ черква, пода- ръци и др.	Всичко		Класни		Основни		
											гроша	гроша	гроша	гроша	учители
1	Неврокопъ														
2	мах. Кумсала	1845	на черквата	1848	—	972	648	206	1.826	2.176	—	—	1	41	
3	" мах. Варошъ	1901	на общината	1904	1)	—	—	6.676	6.676	18.684	3	65	3	106	
4	" " " "	1870	"	1870	2)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5	Балдево	1870	"	1870	2)	—	250	500	750	530	—	—	1	30	
6	Баниченъ	1895	—	1895	3)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
7	Боржоза	—	—	1909	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
8	Бутимъ	1882	на общината	1864	1876-1880	—	—	—	—	3.500	—	—	1	26	
9	Бѣлотинци	—	—	1871	—	1.000	—	—	1.000	1.400	—	—	1	36	
10	Въземъ	—	—	1882	—	—	—	—	—	2.380	—	—	2	107	
11	Гайтаниново	1858	на черквата	1858	1877 г. ⁴⁾	1.630	—	2.890	4.520	2.155	—	—	1	75	
12	Горна-Сангартя	—	—	1891	—	—	—	—	—	2.496	—	—	2	104	
13	Гостунъ	1898	на общината	1886	—	—	—	—	—	850	—	—	1	40	
14	Гърменъ	1867	"	1867	5)	1.800	—	—	—	924	—	—	1	20	
15	Дахъ-чифликъ	1887	"	1889	—	590	200	350	2.000	1.709	—	—	1	84	
16	Долна-Сангартя	1859	на черквата	1875	—	450	1.050	170	1.140	1.025	—	—	1	50	
17	Долно-броди	1855	на общината	—	—	450	1.300	500	1.670	1.188	—	—	1	56	
18	Долень	1856	"	1870	—	128	70	—	2.250	3.417	—	—	2	140	
19	Елесъ	—	на частно лице	1888	—	—	—	—	198	2.610	—	—	2	90	
20	Зърньово	—	—	1884	—	—	—	—	—	874	—	—	1	16	
21	Кара-къой	1874	на черквата	1889	1903 г.	700	—	3.300	4.000	4.124	—	—	2	125	
22	Ковачовица	1857	"	1855	1876-903 ⁶⁾	—	—	—	—	3.930	—	—	2	150	
										3.944	—	—	2	108	

22	Кременъ	—	—	1838	1903 г. ⁷⁾	—	—	—	—	1.875	—	—	1	83
23	Куманичъ	—	—	1895	1903 г. ⁸⁾	—	—	—	—	1,190	—	—	1	60
24	Либѣхово	1905	на черквата	1864	⁹⁾	1.780	—	1.400	3.180	4.154	—	—	2	142
25	Ливадища	1887	на общината	1887	—	—	—	400	400	1.425	—	—	1	38
26	Ловча	—	—	1891	¹⁰⁾	—	—	—	—	5.800	—	—	2	92
27	Лѣски	1888	на общината	1875	¹¹⁾	100	1.498	300	1.898	996	—	—	1	53
28	Ляценъ	—	—	1838	1888-1891	—	—	—	—	1.720	—	—	1	76
29	Лжки	1881	на черквата	1882	—	—	—	80	80	711	—	—	1	34
30	Марчово	1905	на общината	1904	¹²⁾	—	—	—	—	900	—	—	1	67
31	Мосомища	—	—	1879	—	—	—	—	—	900	—	—	1	38
32	Обидимъ	1905	на общината	1858	¹³⁾	500	—	—	500	1.700	—	—	1	83
33	Осиково	1894	"	1958	—	3.000	700	500	4.200	2.000	—	—	1	48
34	Осѣново	1902	"	1840	¹⁴⁾	—	—	540	540	1.100	—	—	1	37
35	Париль	—	"	—	—	1.080	—	150	1.230	1.155	—	—	1	16
36	Садово	1879	"	1885	1903 г. ¹⁵⁾	60	250	30	340	989	—	—	1	17
37	Сатовча	1886	"	1873	1903 г. ¹⁶⁾	250	180	600	1.030	1.862	—	—	1	76
38	Скречатно	1885	"	1855	—	—	—	—	—	3.200	—	—	2	134
39	Старчища	1866	"	1869	—	950	—	932	1.892	3.668	—	—	2	126
40	Търлисъ	1872	"	1891	—	400	—	600	1.000	2.583	—	—	2	100
41	Тѣшово	1869	на черквата	1873	—	3.160	—	3 200	6.360	3.258	—	—	2	107
42	Фотовища	1862	на общината	1850	1878-1880	100	1.000	2.500	3.600	2.790	—	—	2	85
43	Хисарлъкъ	—	—	1872	—	—	—	—	—	1.350	—	—	1	20
44	Ючъ-Доурукъ	1848	на черквата	1888	—	500	—	—	500	1.225	—	—	1	44
						19.610	7.146	26.024	52.780	104.477	3	65	58	2.980

1) Класното и основното училища се помѣщавали въ едно здание. Учителитѣ сж били и за едното и за другото училище. 2) Нѣколко години по липса на срѣдства. 3) Въ 1898/9, 1900/1, 1903/4, 1905/6 по немарливостъ. 4) По гръцки клевети. 5) Отворено въ 1886 г. въ друго здание. Всѣка година не е отваряно. 6) Сегашното 2-етажно училище е построено въ 1894 г., то е било затворено въ 1876 г. и 1903 г. по политически причини. 7) По политически причини. 8) По политически причини. 9) До 1905 г. училището се е помѣщавало въ друго здание. 10) Училището въ 1904/5 г. се е помѣщавало въ друго здание. 11) Училището по-рано се е помещавало въ друго здание. 12) Сжщо. 13) Сжщо. 14) Сжщо затворено по политически причини. 15) Сжщо. 16) Сжщо.

Училищниятъ инспекторъ въ Неврокопската епархия, отъ когото заемаме тия данни, не дава сведения само за училищата въ следнитѣ села: Петърлитъ, Филипово, Копривленъ, Заимъ-чифликъ и Черешово.

Горнитѣ сведения, колкото непълни и да сж тѣ, даватъ представа за състоянието на българскитѣ училища въ 1906/1907 г. въ Неврокопско. Отъ по-голѣмъ интересъ тѣ биха били, ако ги имахме за една отъ първитѣ години следъ дохождането на митрополитъ Илариона и неговото поемане неврокопската епархия, но това не можахме да направимъ поради унищожението отъ пожаръ на синодалната архива за училищата въ Македония за това последното време. Споредъ горната таблица презъ учебната 1906/1907 година въ неврокопската каза е имало 1 класно училище съ 3 учители и 65 ученици и 42 основни съ 58 учители и 2.980 ученици или всичко 43 училища съ 61 учители и 3,045 ученици. Броятъ на училищата и на ученицитѣ, сравненъ съ броя на българското население — екзархисти въ означенитѣ села (43,038 души),¹ се пада кржгло на 1,000 души едно училище и на 14 души — единъ ученикъ. Издържката на тия училища е струвала 104,477 гр., отъ които сумата 52,780 гр. е била покрита отъ доходи. Остатъкътъ 51,697 гр. се пада, по 1 гр. и 8 пари на човѣкъ, като училищенъ данъкъ. 27-тѣ училища, оценката на които училищниятъ инспекторъ посочва, представляватъ една стойнвстъ отъ 194,948 гр. или по 7,220 гр. на училище. Важното въ случая е това, че току-речи въ всичкитѣ населени съ българи-екзархисти мѣста въ Неврокопската каза е имало училища презъ 1906/1907 уч. година.

(Ще следва).

¹ D. M. Brancoff, 112, 113.

ИЗЪ МИНАЛОТО НА НЕВРОКОПСКО И БЛИЗКИТЪ МУ ПОКРАЙНИНИ.¹

Отъ Ангелъ Даскаловъ.

II Борба съ гръцкото духовенство.

Ние споменахме, че Неврокопската каза е влизала въ състава на Драмската епархия. Както на всѣкжде въ оная епоха, така и тука българското население било потискано повече или по-малко отъ своето инородно духовно началство. Духовната зависимостъ и близостъта имъ до сѣдалището на епархията Алистратикъ и до гръцкия културенъ центъръ Сѣръ сж съдействували Неврокопъ и мървашкитѣ села да възприематъ гръцката просвѣта и богослужение много отдавна. По тоя начинъ компактното имъ българско население било държано дълги години въ заблуда и се считало за българогласни еллини. Мисълъта, че гръцкото духовно началство е негова народна иерархия, го е карала да понася до известна степенъ безъ ропотъ грабителствата и произволитѣ му. Отъ своя страна пъкъ и то е правило по нѣкога отъ тактически съображения привидни услуги на своитѣ пасоми. Не така, обаче, се е гледало на това положение отъ българитѣ въ селата на лѣво отъ р. Места въ Дервентската клисура. Тука, като изключимъ разположенитѣ въ самитѣ недра на Родопитѣ села Доленъ и Сатовча, населени съ помаци и гърчеещи се българи, населението не се е подало на заблуда, подържало упорито народността си и запазило своята родна просвѣта и богослужение, въпрѣки направенитѣ опити и натискъ да въведатъ гръцкия езикъ въ училищата и църквитѣ си. Когато българскиятъ черковенъ въпросъ се появилъ, българи отъ тоя край на казата първи, заедно съ нѣколцина неврокопчани, повдигнали гласа си противъ натрапеното духовно началство. На чело на тѣхъ били отъ града Илия Дукевъ и Стоянъ Шахиновъ (дѣдо имъ билъ радомъ отъ Банско) и отъ селата Никола Ивановъ, ковачовскиятъ учителъ и Георги Костовъ отъ Хисърлъка. Тия четири лица съставлявали негласно първата българска община въ Неврокопъ, която подела борбата за просвѣтна и черковна свобода. Сп. Прокоповъ пише, че когото презъ октомврий 1869 г. пристигналъ въ Неврокопъ първиятъ български учителъ въ Гайтаниново Захари Бояджиевъ,

¹ Вж. въ Мак. Прегледъ, год. VII, кн. 1, стр. 83-117.

Македонски прегледъ. Год. VII, кн. 2 и 3. 1931.

Никола Ив. Ковачевски, възхитенъ отъ успѣха на българщината въ Неврокопъ, му казалъ: „Когато започнахме българщината въ Неврокопъ, въ цѣлата каза за община и за народъ и за всичко бѣхме само азъ, Илия Дуковъ, Стоянъ Шехинъ и Георги Хисарлъклията. Ние кореспондирахме съ Пловдивъ и Пазарджикъ, а тука нѣмаше съ кого да размѣнимъ дума. . . . Бѣше ме срамъ, кога виждахъ писма отъ тия градове да дохождатъ до насъ, до общината неврокопска. Где е тая община?“

Преди всичко нека забележимъ, че п. Димитръ Икономовъ отъ Неврокопъ, по-рано гъркоманинъ, а по-сетне български свещеникъ и председателъ на неврокопската община, помолень отъ Прокопова написалъ нѣколко години преди смъртта се въ 104 стр. бележки по „черковно-училищното дѣло въ Неврокопъ отъ по-старо врѣме“, които Прокоповъ широко използвалъ. Оригиналътъ на тия бележки се пазилъ въ българската митрополия въ Неврокопъ до 1913 г., когато гръцкитѣ войски го унищожили заедно съ архивата на митрополията.

Въ Драмската епархия отъ 1831 год. до назначението на първия кириархъ на Неврокопската епархия въ 1892 г. се подвизавали следнитѣ гръцки владици: митрополититѣ Неофитъ Елефтерополски, който по-сетне станалъ цариградски патриархъ, Атанаси, Милети — бивши Ловчански, Агатангелъ и Йоаники, и епископитѣ: Неофитъ — бивши Вратчански, Павелъ, Тераси, Игнати, Хрисантъ и Григори. Измѣстенъ отъ Врачанската епископия отъ първия екзархийски архиерей Аверкий, Неофитъ билъ изпратенъ отъ патриаршията въ Неврокопъ за да обикаля ония мѣста въ Драмската, Сърската и Мелнишката епархии, гдето интереситѣ на гърцизма биха поискали това. Той е единъ отъ ония гръцки владици, каквито патриаршията настояваше безуспѣшно предъ Портата да ѝ разреши да изпраща въ българскитѣ епархии, за да се грижатъ за духовнитѣ нужди, както тя казваше, на „истинскитѣ“ православни хрискияни, считайки българското духовенство за схизматици, съ явна целъ да се стараятъ да прибератъ на ново въ лоното на Цариградската черква заблуденитѣ ѝ духовни чада. Както ще видимъ по-нататкъ, тая мисия на Неофита му струвала многа скъпо.

По традиция, тугулярътъ на Драмската епархия, както и неговиятъ замѣстникъ, когато той е билъ синодаленъ членъ при патриаршията, си прекарвали месецитѣ юлий и августъ въ Неврокопъ и въ обиколка по неврокопскитѣ села, като бѣгали отъ голѣмитѣ горещини въ драмското поле. Когато специални нужди сж налагали това, митрополитътъ или неговиятъ епископъ сж отивали тамъ и въ друго време. Презъ останалитѣ месеци отъ годината духовнитѣ работи въ Неврокопската каза били управлявани отъ протосингели. А протосингелитѣ тука сж били голѣми обирници и срашилища за свещеницитѣ. Видно мѣсто между тѣхъ държи п. Георги Странджалията. Преди да опишемъ неговитѣ произволи, ние ще се спремъ на свое-

волията на Милетия — бивши Ловчански. Нека забележимъ, че за делата на Милетиевитѣ предшественици ни липсватъ всѣ какви сведения и че нашитѣ бележки ще засегнатъ него и неговитѣ приемници Агатангелъ и Иоаники съ тѣхнитѣ епископи.

Въ края на юний 1851 г. Милети, поради скандала му въ Ловечъ съ жената на Костадинъ часовникаря¹, билъ осъденъ отъ патриаршията на заточение въ Св. Гора. Следъ завръщането си отъ тамъ той, като награда за своя безнравственъ животъ, получилъ Драмската епархия. Милети заелъ Драмската катедра презъ 1852 г. Щомъ дошелъ въ Неврокопъ, той поискалъ отъ християнското население на казата 1,500 л. т. за филотимонъ, като мотивиралъ искането на такъва голѣма сума съ това, че откупилъ епархията за 4,000 л. т., давайки въ залогъ на своитѣ заемодавци чифлика си. „Народътъ нѣкакъ не склонилъ на това негово предложение“, казва Прокоповъ. Тогава той започналъ да прокллина, свѣщенниците спрѣли да священодѣйствуватъ, черквитѣ по казата затворилъ“. Това породило силно негодувание въ населението. Общо събрание въ Неврокопъ решило да се даде на Милетия 500 л. т., а той се съгласилъ на 700 л. т. Неговитѣ заемодавци го притѣснявали постоянно и той трѣбвало да намѣри пари. За вула Милети вземалъ по 200, 300 до 500 гроша. Отъ единъ младоженецъ, който се е скаралъ съ протосингела му п. Георги, взелъ за вула 3,000 гр. За ржкополагане свещеницитѣ му плащали по 1,000—1,200 гроша. Отъ п. Константинъ Бояновъ въ Неврокопъ взелъ 1,300 гр. Но тия негови доходи, каквито сж били и подобнитѣ тѣмъ въ другитѣ кази на епархията, колкото и прѣкомѣрни, не били достатѣчни да посрещнатъ задълженията му. Подъ гнета на своитѣ дългове Милети извършилъ изнудване. О. Харитонъ отъ Либяхово, богатъ човѣкъ, билъ наклеветенъ отъ своитѣ противници предъ него че води немораленъ животъ. Милети го отстранилъ отъ длъжностъ, повикалъ го на сждъ като го запрѣлъ дълго време въ Неврокопъ, докато го убедилъ да му заеме 23,000 гр., следъ което го опростилъ. Но Милети не плаща дълга си. О. Харитонъ се оплакалъ за това въ патриаршията, която го опълномощила да събере заема си отъ Милетиевитѣ берии въ Драмско. Населението неведнажъ се оплаквало въ патриаршията противъ него и протосингела му п. Георги, и найсетне и двамата били уволнени — Милети презъ 1859 г., а п. Георги презъ 1862 г. (Прокоповъ).

Попъ Георги Странджалията билъ много жестокъ къмъ свещеницитѣ. Ония отъ тѣхъ, които му сгрѣшавали, повалялъ ги на пода и ги биялъ немилостиво съ дебело дърво. Жената му имала голѣмо влияние върху него и неговитѣ работи.²

¹ Г. Димитровъ, ч. I, 315; Гено Ивановъ ИзИД, кн. V стр. 156.

² Гл. разказа за даскалъ Господинъ въ Новини, г. V бр. 67. 1895 г. (въ подлисника).

Тя отъ друга страна била леконравна жена. Единъ свещеникъ (името му премълчаваме), който следъ освобождението се преселилъ и умрѣлъ въ София, билъ често подлаганъ на бой отъ п. Георги. Бидейки младъ и хубавецъ, той станалъ избраникъ на попадията, а следъ това любимецътъ на протосингела. На тая жена отдаватъ изпжждането на гръцкия учитель Иванъ Василевъ — „тоя мървакъ“, за който говорихме по-горе, и довеждането на Янелията Димитъръ Грацо, свършилъ гимназия въ Янина. Възнегодували отъ това и отъ интригитѣ на п. Георги, благодарение на които дветѣ черкви останали само съ единъ свещеникъ и училището стояло „толкова време затворено“,¹ гражданитѣ единодушно се обявили противъ протосингела и неговитѣ привърженици братя Пораскови, които произхождали отъ близкото село Ляски. Това било, споредъ п. Димитъръ Икономовъ, началото на движението на българитѣ въ Неврокопъ за просвѣтна свобода и черковна независимостъ. Нѣколко неврокопски първенци отишли въ епархийското седалище и се оплакали на Милетия противъ протосингела му, като поискали неговото уволнение, но не били чути. Тѣ се оплакали и на сѣрския митрополитъ безрезультатно. Оплаквания били направени и въ патриаршията. Гъркоманитѣ, привърженици на п. Георги, го оправдали съ това, че билъ полезенъ за тѣхната кауза.²

Несполучливиятъ опитъ за уволнението на п. Георги го направилъ по-смѣлъ и по-нахаленъ. Освенъ високитѣ такси, що вземалъ за вули, той разрешавалъ бракове на роднини. Отъ жителитѣ на Скребатно и Ковачовица, които често нарушавали роднинскитѣ връзки, всѣкога токуречи вземалъ по 800 гр. за вула и 2 оки масло. На гърба на вулата отбелязвалъ: мѣстниятъ свещеникъ да му изпрати по-напредъ маслото и следъ това да венчава. Той използувалъ богато и унищожаването на годежитѣ. Когато годеникътъ се отказвалъ отъ годежа, момата му повръщала годежнитѣ подараци: нанизъ прѣстенъ и др. и оставала въ дома на п. Георги (митрополията) като слугина, докато нѣкой не я поиска. За това му се плащало прескжпо. Пожелае ли пѣкъ нѣкоя годеница да развали годежа или да се сгоди за друго лице безъ да повърне годежнитѣ подеръци, онеправданиятъ годеникъ се оплаквалъ въ митрополията и обещавалъ голѣма сума на протосингела да нареди работата. Последниятъ повиквалъ годеницата, родителитѣ ѝ, мѣстния свещеникъ и нѣколко първенци отъ селото да разгледатъ дѣлото. Ако момата настоявала на своето решение, п. Георги я задържалъ въ митрополията да му работи, а годеникътъ по нѣкога ѝ носѣлъ храна, но най-сетне той бивалъ излъганъ, защото

¹ Срв. писаното на стр. 19. и бележката тамъ.

² За произволитѣ и грабежитѣ на тоя протосингелъ гл. Цариградски вѣстникъ, г. IX. бр. 432. 1859 г.

съперникътъ му давалъ повече и се венчавалъ съ момата. Когато пъкъ годещътъ се възстановявалъ и сгоденитъ се венчавали, момъкътъ плащалъ за храната ѝ въ митрополията. Ако момата не се сгодявала за друго лице, протосингелътъ пакъ печелилъ: тя оставала при него, докато нѣкой я откупи „като добитъкъ,“ казва п. Димитръ Икономовъ.¹ Споредъ него, п. Георги много пжти си служилъ и съ физическо наказание на провинената жена или мома, която, „привързана съ вжже до единъ стълбъ на митрополитското здание, претърпѣваше мъченически страдания и наказания отъ протосингеловия камшикъ по голи мяса, докле да се прибере съ мъжа си или омжжи за тоя, който е наддалъ“. . Нѣкои отъ неговитъ жертви се опитвали да се спасятъ чрезъ потурчване, но по споразумѣние съ по-влиятелнитъ турски първенци той ги изваждалъ отъ тѣхното убежище, разкъсвалъ имъ фереджетата и ги завождалъ въ митрополията.

Когато п. Георги отсъствуваалъ отъ града, замѣствалъ го гъркоманинътъ Теолой Парасковъ, вилаетъ-коджабашия. Неговото грабителство се характеризира отъ следния несчастенъ случай. Единъ момъкъ отъ Дахъ-чифликъ му се оплакалъ, че годеницата му иска да се годи за друго лице. Той я повикалъ и задържалъ въ митрополията и я повърналъ съ заплашване на годеника ѝ, следъ като получилъ отъ него 800 оки пшеница. Венчанието станало насилствено. Не се минало обаче много време и младоженката се отървала отъ натрапенія ѝ мъжъ. Бидейки и двамата на полската работа, мъжътъ легналъ да си поспи и тя го убила съ ножъ (Прокоповъ). Споредъ Н. Мандушовъ, тя смазала главата му съ голѣмъ камъкъ, за което престѣпление била осъдена на 15 годишенъ затворъ.

Попъ Георги ималъ и други източници за печалба; той отивалъ по нѣкога по селата да рѣси и извършва маслосвещение, а другъ пжтъ възлагалъ това на мѣстния свещеникъ въ присѣствието на неговъ ясакчия. Въ тоя случай той вадилъ отъ една овца две кожи: съ едната ржка вземалъ подаянията на пасомитъ: вълна, масло, сирене, жито, варива други, а другата протѣгалъ къмъ селската каса, която му плащала известна сума. Така с. Ковачевица му платило презъ 1855 г. („за протосингела пръска-параси“) 8 гр., а презъ 1858 г. („за протосингела за две години по 40-80 гр.“) Същата година това село му платило за маслосвещение („на протосингела за масло“) 130 гр. Презъ 1857 г. въ Ковачовица било събрано жито 40 паници X 20 = 800 оки. („Щото са продавали жито протосингелово, ѝ ѝсапя му са даде паныцы 40“), което било продадено по 23 гр. паницата, или 40 x 23 = 920 гр. Каква частъ отъ горнитъ подаяния на солото и на селянитъ и отъ вули, и другитъ берии п. Георги е давалъ на своето началство, е

¹ Сръ. Ангелъ Ивановъ — сп. Ач. Пр, г. XXV кн. 7 и 8, стр. 111б.

неизвестно. Отъ смѣткитѣ, които учительтъ Н. Ив. Ковачевски е държалъ и отъ които заемаме горнитѣ данни, се вижда, какви суми Ковачевица е плащала на гръцкия владика и на други лица. Така, това село имало 199 цѣли венчила и 32 полувенчила (вдовци и вдовици), за които плащало по 4 гр. на венчило и по 2 гр. на полувенчило, всичко 860 гр. годишно. Владиката посѣтилъ това село 1855 и 1858 г., за които посещения то платило:

1855 г.

„За литургіята Владычка дадохъ	гр. 112.—
„Владыката — бакшиши	„ 24.—
„За Владыкыте човѣцы отъ селото тераха и дадохъ	„ 30.—
„За Владыката харчъ	„ 165.—
„За кырія да вдигнатъ единъ владиковъ попъ болень дадохъ„	7.—
	<u>гроша 338.—</u>

1858 г.

„На владиката съ прѣска-параси и литургіята гр. 244.—
Освень тия суми с. Ковачовица изразходвало презъ

1855 год. следнитѣ суми:

а) на протосингеловия ясакчия	гр. 244.—
б) на калугера (а не на духовника) за святая Екатерина“	„ 200.—

и презъ 1858 г.:

в) за Сеолой Парасковъ, изпратенъ въ Цариградъ, сигурно по духовни работи	„ 45.—
г) „на испаднали гымицие дадохме	„ 37.—
д) „на единъ святогорски калугерь“	„ 31.—
е) „на духовника белотинцки (вѣроятнo калугерь на нѣкой гръцки манастирь)	„ 20.—
	<u>гроша 358.—</u>

За своитѣ безакония п. Георги билъ повиканъ на сждъ въ Солунъ, гдето били изпратени, като пълномощници да подържатъ обвинението му дѣдо Димитъръ Астарджиевъ, Илия Дуковъ и Михаилъ Апостоловъ отъ Неврокопъ и дѣдо Георги отъ Долно-Броди. Той билъ осжденъ и уволненъ¹.

Следъ уволнението на Милети² въ 1859 г. патриаршията възложила на сѣрския митрополитъ завеждането на Драмската епархия и презъ 1862 г.³ назначила за нейнъ кириархъ Звоннишкия митрополитъ Агатангелъ, който платилъ дълговетѣ

¹ Ангелъ Ивановъ — УчПр, г. XXV. кн. 7 и 8 стр. 1116.

² По-горе казахме, че първата дописка отъ Неврокопъ по народнитѣ работи е отъ 1859 г. Презъ тая сжщата година, когато е билъ уволненъ Милети, отъ Драма пишатъ на в. България (г. I, бр. 2, стр. 2, гдето между другото четемъ: „Драмскыя архіепископъ Милетій добре се соглясява съ тамошни ти бейове за да притѣснява Христіани ти. Излишно е да забележимъ, че тья Христіани сж Българи.“

³ в. България, г. IV, бр. 31 отъ 12. XI. 1862 г.

на прѣдшественика си и приелъ новата си епархия. Той назначилъ за свой замѣстникъ въ Неврокопъ калугера Силвестрий. Кънчевъ погрѣшно пише, че п. Георги билъ протосингелъ на Агатангела и че тоя последнияъ билъ назначенъ за драмски митрополитъ около 1855 г.¹

Агатангелъ, „новия владика“, отишълъ въ Неврокопъ първъ пѣтъ презъ лѣтото на 1862 г. Първата му грижа била да нареди своитѣ парични работи. Споредъ Н. Мандушовъ, той поискалъ отъ пасомитѣ си въ казата 40,000 гроша. Нека кажемъ между скоби, че по силното настояване на българитѣ Високата Порта, следъ дълго съпротивление на цариградската патриаршия, бѣше ѝ наложила, считано отъ 1862 г., да опредѣли заплати на своитѣ митрополити, които не можаха вече да искатъ фамозния филотимонъ, който тѣ събираха до тогава въ произволни размѣри при самото имъ възпване въ епархиитѣ си, както и други многобройни и разноименни берии. Неврокопскитѣ българи се противопоставили на това Агатангелово искане и предложили цѣлата му заплата да се разхвърли върху венчилата въ епархията и тѣ да плащатъ, колкото се пада на венчило. Митрополитътъ ималъ въ тоя случай безрезервната подкрепа на гъркоманитѣ. Какъ се разрешилъ този важенъ въпросъ, Мандушовъ не си спомня; отъ едно съобщение обаче на в. Свѣтникъ, г. I, бр. 37 отъ 1863 г. се вижда, че заплатата на митрополията останала въ поискания отъ него размѣръ — 40,000 гр. Въ една дописка на в. Българія, г. IV, бр. 31 отъ 1862 г. четемъ, че Агатангелъ „начна да търси отъ насъ хесапъ такъвъ оплетенъ, щото никой не можа да отговари“, че той „глобилъ“ християнското население отъ казата съ 60,000 гр. като почналъ да събира по 7½ гр. на венчило. Тоя „оплетенъ хесапъ“, сигурно, се отнася за нѣкои несъбираеми недобори на прѣдшественика му. Тая първа постѣпка на Агатангела настроила неблагоприятно противъ него мѣстнитѣ българи, които не скривали своето негодувание и вражда противъ инородния си духовенъ началникъ. Враждата почнала въ началото да се изразява въ прѣчки по събиране на заплатата му, а после свършила съ явното отказване да го признаватъ за духовенъ началникъ. Предвиждайки по-отрано застрашаващата го опасностъ, лукавиятъ фанариотъ прибѣгналъ до хитростъ. Той говорилъ на народа по бошняшки и заедно съ протосингела си изричали въ черква нѣкои възгласи и ектении на славянски езикъ. Това обаче дало обратни резултати, като повдигнало духа на българитѣ (Н. Мандушовъ). Докато Агатангелъ по-напредъ казалъ въ Осиково да изхвърлятъ българския езикъ отъ училището и славянския отъ черквата, въ замѣна на което обещалъ да изпрати безплатно грѣцки учители и грѣцки чер-

¹ В. Кънчевъ СБНУК, кн. XII, 216.

ковни книги,¹ сега той подканя неврокопскитѣ българи да си наематъ български учителъ.²

Както видѣхме по-горе, такъвъ учителъ дошелъ (Т. Неновъ), но Агатангеловиятъ протосингелъ и гъркоманитѣ не го допустнали въ общото градско училище. Неврокопчани се оплакватъ на Агатангела за това и той имъ пише да чакатъ до неговото дожаждане. Въ тоя промеждутъкъ обаче Неновъ е обвиняванъ като бунтовникъ и униятъ и преди да дойде въ Неврокопъ митрополитътъ той билъ изпжденъ и интерниранъ по негово настояване въ Банско. Отъ друга страна събирането на владичнината срѣщало голѣми прѣчки и Агатангелъ наложилъ съответно наказание: свещеници по селата аргосалъ, черкви затворилъ.³

Неврокопчани изпратили Н. Ив. Ковачевски въ Цариградъ съ оплакване противъ Агатангеловитѣ своеволия и молби да имъ се разреши да си иматъ народно училище съ български учители, необезпокоявани отъ никого. Такова разрешение било дадено. Дохожда и другъ български учителъ (Ат. Бошковъ). Успѣхътъ на българското училище още при Ненова раздразнилъ Агатангеловитѣ привърженици и не предвещавалъ никакво добро и за владиката лично, както и за гърцизма изобщо. И той правилъ отстъпки: да се допустне българския учителъ да преподава въ общото училище освенъ прочитъ и катихизисъ, свещена история и четиритѣ действия отъ аритметиката на български, а граматика и другитѣ предмети да се изучаватъ на грѣцки езикъ,⁴ като се спазватъ останалитѣ условия, указани по-горе. Както видѣхме на сжщото мѣсто, българитѣ отхвърлили това предложение. Тѣ отклонили и поканата на Агатангела да се помирятъ съ гъркоманитѣ и вмѣсто заплата, смѣтано по 10 гр. на венчило, да му плащатъ по 3¹/₂ гр. на нуфузъ.⁵

Пропустнахме да споменемъ по-горѣ, че неврокопчани чувствували прѣвъ пжтъ празника на св. св. Кирилъ и Методий презъ 1863 год. По тоя случай Георги Костовъ се оплаква на Ст. Захариевъ, че „гъркоманитѣ“ усмивали тия народни светци, които на подигравка наричали „свети Букъ и свети Джпъ“ и „заповедаха на свещеникатъ да не иде вечерта на вечернина за да не влеземе сасъ сила у църквата и въ утринята така направика, а ние отидохме на нашето си Българско училище“, гдето съ духовника Христофора направили водосветъ и чели правилата.⁶ Това

¹ в. Българія г. IV, бр. 31 отъ 12. XI 1862 г.

² Ангелъ Ивановъ УчПр, г. XXV, кн. 7 и 8, стр. 1117.

³ в. Съвѣтникъ, г. I, бо, 2, 1. IV. 1863 г.

⁴ в. Врѣмя, г. II, бр. 2, 20. VIII. 1866 г.

⁵ в. Съвѣтникъ, г. I, бр. 37, 2. XII. 1863 г.

⁶ Георги Костовъ до Ст. Захариевъ отъ 11. V. 1863 г. СБНУК, кн. XXIV, стр. 281-282, док. 468.

празднуване, така възпрепятствувано, станало докато още Н. Ив. Ковачевски не билъ се завърналъ отъ Цериградъ. Следъ неговото завръщане Неврокопчани промѣнили тона къмъ своитѣ противници, което, както току-що казахме, принудило Агатангела къмъ нови отстъпки. Събирането на неговата заплата сега ставало още по-затруднително,¹ и той се оплакалъ за това на сѣрския каймакаминъ, който повикалъ Димитъръ Петровъ и Илия Дуковъ, задържалъ ги нѣколко дни и ги освободилъ, като имъ взелъ писмена декларация, че нѣма да прѣчатъ на владиката.² Агатангелъ отдавалъ своя неуспѣхъ на протосингела на Силвестрии, българинъ, когото смѣнилъ, като заплашвалъ, че ще назначи за тѣкъвъ п. Георги Странджалията, а после назначилъ калугерина Агатангелъ (Прокоповъ).

Къмъ края на юли 1863 г. дошли въ Неврокопъ солунскиятъ валия Акифъ-паша и сѣрскиятъ каймакаминъ да ревизиратъ смѣткитѣ на идаре-мезлиши. Съ тѣхъ дошелъ и Агатангелъ. Двамата висши властници по негово ходатайство упражнили натискъ да му се плаще безпрепятствено и да бжде признатъ отъ българитѣ за духовенъ началникъ. Тия последнитѣ обаче подали жалба на валията, че не го признаватъ за такъвъ и че искатъ свой народенъ владика. Повикани били около 100 българи първенци, които, попитали по отдѣлно и устно заявили, че не признаватъ Агатангела за владика, който на свой редъ ги обвинявалъ, че искали за такъвъ руснакъ. Въмѣсто да взематъ подъ внимание това законно искане, властитѣ задържали 8 неврокопски граждани и 4 други лица отъ селата, отъ които 4 неврокопчани и 2 селски първенци изпратили въ Сѣръ; тѣ сж: Илия Дуковъ, Димитъръ Астарджиевъ, Апостолъ Смиляновъ и Никола Костадиновъ отъ Неврокопъ; Никола Ив. Ковачовски отъ Ковачевица и Апостолъ Димовъ отъ Скребатно.³ Не се минало много врѣме и Агатангелъ направилъ друго насилие. „Владиката обадилъ още 4 българе почтенни на мюдюрината тамошній, защото рекълъ, чи сж още тые дѣто принудюваты българете да ни ни плащатъ данокатъ си. . . И ги мѣтнали въ затвора безъ да хни кажетъ вината“. Научили се за това, всички българи отъ селата, дошли на панаиря и мнозина неврокопчани се събрали и отишли на „судилището числомъ 100 души“ и казали на мюдюря, че затворените „нематъ нікоя повинность“, че дѣйствуватъ по тѣхно пълномощие и поискали

¹ „Неврокопчани още не се умируватъ и не даватъ ни една пара на владиката и за гр. учителъ“, пише о. Христофоръ на игумена на Рил. манастиръ — 28. VII. 1863 г. Ibid., стр. 30 док. 7.

² В. Съвѣтникъ, г. I., бр. 31, 21. XI. 1863 г.

³ В. Българска Пчела, г. I, броеве 19, 21 и 24 отъ 1863 г.; в. Съвѣтникъ г. I, бр. 31 с. г. и в. Врѣмя, г. I, бр. 21, с. г. Срв. Ангелъ Ивановъ (УчПр, г. XXV кн. 7 и 8, стр. 1121), който погрѣшно пише, че това е станало презъ 1866 г.

освобождението имъ. Мюдюртътъ отказалъ, а тѣ настояли и тѣхъ да затворятъ. Представителтъ на властѣта отстѣпилъ предъ тая демонстрация и освободилъ затворенитѣ. Всички тѣ „рекли нито владиката признаваме за владика, нѣту му сме длѣжни да му плащаме нещо“. ¹

Докато затворенитѣ неврокопски първенци били още въ Сѣръ, Агатангелъ обикалялъ българскитѣ села, но никжде не билъ приетъ. ² Нека споменемъ, че въ тоя походъ противъ българщината въ Неврокопъ взели участие косвено и сѣрскитѣ гърци, които заплашвали тамошния каймакамъ, че ако властитѣ продължаватъ да търпятъ българкото училище въ тоя градъ, тѣ ще пишатъ на грѣцкитѣ търговци въ европейска Турция и въ Елада да бойкотиратъ сѣрския панаиръ. ³ Затварянето на неврокопскитѣ първенци ни най-малко не измѣнило положението въ полза на Агатангела, както констатира в. Сѣвѣтникъ, който между друго пише (г. I, бр. 31, 1863 г.), че „Неврокопчани сж сега повече въодушевени да противостоятъ на неприятелитѣ си, каквито жертви и да имъ стори борбата. . . .“ Най-последъ застѣпничеството на народнитѣ представители въ Цариградъ предъ министра на външнтѣ работи затворенитѣ първенци отъ Неврокопско били освободени и на 19 октомврий сжщата година (1863) се завърнали, а на неврокопскитѣ власти било внушено да бждатъ благосклони къмъ тамошнитѣ българи. На това внушение се длѣжало, види се, и разрешението на последнитѣ да четатъ и пѣятъ на свой езикъ отъ лѣвата страна на черквата. ⁴

Агатангелъ и неговитѣ сподвижници въ Неврокопъ разбирали много добре ролята на духовницитѣ отъ Рилския манастиръ тамъ, колкото тѣ и да сж били нагледъ лоялни къмъ кириарха на епархията; за това тѣ решили да изпждятъ българския духовникъ о. Христофоръ и да го замѣнятъ съ гъркъ. За доказателство на тая лоялность о. Христофоръ и неговитѣ предшественици отстѣпвали на грѣцкия владика метоха за квартира. Сжщиятъ духовникъ се оплаква, че му струвало много скѣпо добруването съ владицитѣ, които седѣли въ метоха като въ своя митрополия и че презъ лѣтото на 1863 г. той ходилъ съ Агатангелъ 40 дни по селата. Това, обаче, не помогнало, и сега тайно го пжди. О. Христофоръ се опасява, че следъ неговото отмѣстване тѣ ще усвоятъ метоха. ⁵ Агатангелъ писалъ на игумена на Рилския манастиръ да повика назадъ о. Христофора, вината на когото въ сжщность била тая,

¹ Гл. писмото на 6 души посѣтители на неврокопския панаиръ отъ 17. VIII. 1863 г. СбНУК, кн. XXI, стр. 101-102, док. 147.

² в. Сѣвѣтникъ, г. I, бр. 37 — 1863 г.

³ Ibid., г. I, бр. 31, 1863 г.

⁴ Ibid., г. I, бр. 37, 1863.

⁵ О. Христофоръ до отцитѣ и братята на Рилския манастиръ отъ 3. VI. 1863 г. СбНУК кн. XXIV, стр. 28-29, док. 6.

че четѣлъ български вестници и писма и разбудялъ народа и че неговиятъ „соученикъ“ (българския учителъ) училъ децата да пѣятъ пѣсни за султана „та врѣдъ (всичкитѣ) децата“ се оттеглили отъ грѣцкото училище.¹ Българитѣ отъ казата съ колективно писмо молятъ игумена да не обръща внимание на клеветитѣ противъ о. Христофора.² На свой редъ и тоя последниятъ се оправдава предъ отцитѣ и братята на манастиря³ и казва, че селата не го пушали. За неговото оставане въ Неврокопъ и народнитѣ представители отъ Цариградъ били писали на манастиря, добавя той, и чака втора заповѣдь. Градътъ и селата приготвили второ писмо до манастирската управа въ защита на духовника, който 5 години гледалъ добре работата си. Гъркоманитѣ обаче задържали чрезъ властта два дена въ правителствения домъ куриера Икимджийски, за да не се получи на време писмото.⁴ Най-после о. Христофоръ билъ изпжденъ, макаръ клеветницитѣ му да били засрамени прѣдъ Агатангела, както той пише на Рилския игуменъ.⁵

Агатангелъ изпратилъ въ Неврокопъ единъ светогорски калугеръ Нилъ, когото готвили за духовникъ и тъкмѣли да го настанятъ въ рилския метохъ. Стреснати отъ това, неврокопчани писали на рилския игуменъ да имъ изпрати по-скоро, ако е невъзможно да се повърне о. Христофоръ, другъ монахъ за духовникъ, който и да имъ пѣе въ черква по нѣкога, защото се страхували да не усвоятъ гъркоманитѣ метоха.⁶ Това тѣхно желание не било обаче удовлетворено, и о. Христофоръ билъ замѣстенъ отъ Нила, който не знаелъ български. „Всичкия му мурафетъ е да ходи пиянъ по улицитѣ и да се улавя въ срамотни работи“. Той се държалъ арогантно и къмъ властитѣ, бидейки грѣцки поданикъ.⁷ Метохътъ билъ усвоенъ отъ грѣцкото духовенство и въ продължение на петъ години служилъ за митрополията. Рилскиятъ манастиръ изпратилъ специаленъ пълномощникъ, монаха Симеонъ, да отнеме метоха, нито протосингелътъ, обаче, нито мюдюрътъ обърнали внимание на ре-

¹ Неврок. общ. до Захариевъ отъ 3. VII. 1863 г. Ibid, стр. 282-283, док. 469

² Жителитѣ на Новр. каза до игумена на Рилския манастиръ отъ 7. III. 1863 г. Ibid., стр. 28, док. 5

³ гл. писмото му пакъ тамъ отъ 3. VII. 1863 г. стр. 28-29 док. 6.

⁴ Невр. общ. до Ст. Захариевъ отъ 3. VII. 1863 г. (гл. заб. 3 по-горе). Писмото, за което е дума тука, написано на гр. езикъ, о. Христофоръ приложилъ при своето отъ сжщата дата. (док. 6). То носи печатитѣ на „Българското общество въ Неврокопъ“ и „коџабашійски“, както и други 70 печати на селски мухтари.

⁵ О. Христофоръ до игумена на Рилския манастиръ отъ 28 VII. 1863 г. СбНУК, кн. XXIV стр. 30, док. 7. Гл. за сжщото у Прокопова.

⁶ Невр. общ. до игумена на Рилския манастиръ отъ 3. XI. 1863 г. Ibid., стр. 30, док. 8.

⁷ Ник. Ив. Ковачовски до Ст. Захариевъ отъ 25. I, 1864 г. Ibid., кн. XXIV. стр. 286, док. 474. в. Съвѣтникъ г. I, бр. 49, 1864 г. и вѣст. Гайда, г. I, бр. 12 с. г.

кламациитѣ му. Това принудило о. Симеона да се обърне къмъ сѣрския каймакамъ, който възъ основа на крепостния актъ и другитѣ документи, които му били представени лично отъ него, заповѣдалъ на невропопския мюдюръ да му предаде метоха. Протосингелтътъ отказалъ да го предаде, но заплашенъ, че ще бжде изваденъ на сила, освободилъ метоха, владението на който о. Симеонъ поелъ едвамъ въ 1868 г. — Рилския манастиръ тогава изпратилъ другъ духовникъ, о. Филаретъ, който много съдействувалъ на о. Харитонъ (Прокоповъ).

„Владиката хвърля огънь и пламъкъ по селата за да събира заплатата си. Въ всѣко село отъ неврокопската каза се държатъ по нѣколко чорбаджи и затворени въ яхъритѣ додѣто да се изтъкми сумата. Християнетѣ се противятъ, не го приематъ и да ношува въ кжщитѣ имъ, но управителитѣ ги насилватъ да му плащатъ. Въ Зжхненската каза по селата, които нѣмали пари, Агатангелъ отъ милосердие земалъ отъ всѣка кжща по 150 оки козакъ (неизработенъ памукъ б. н.), който се продава по 6 гр. оката. «Азъ съмъ снисходителенъ», казалъ той по турски. . . Ако нѣмате пари, азъ земамъ и козакъ и бакъръ, вие гледайте да си платите добръ борча, за да земете благословията ми“.¹ Насилията на владиката продължаватъ и въ лѣтната му резиденция — Неврокопъ. На 14 юний 1864 г. по жалбата на мѣстнитѣ гъркомани, разбира се, подкрепени отъ Агатангела, били закарани въ Сѣръ Илия Дуковъ, Стоянъ Шехиновъ и Георги Костовъ. Въ връзка съ новитѣ интриги на противницитѣ имъ на неврокопчани било запретено да четатъ и пѣятъ въ черквата. На 28 сжщия месецъ учителитѣ решили, въпрѣки това запрещение, да продължатъ стария редъ въ черквата. Протосингелтътъ обаче напусналъ богослужението, което се свършило при голѣмъ шумъ безъ сблъскване на противнитѣ страни. Властта се намѣсила и запрѣщението останало въ сила. Българитѣ правили молитвитѣ си въ своето училище.² Неврокопчани, па и Ст. Захариевъ се оплакалъ за това на Д-ръ Чомакова и искалъ застѣпничеството му. Той пише на Захариева че, за да има успѣхъ постѣпката му за да се парализиратъ възражданията и противодействията на патриаршията, „ние трябва да имаме махзаръ отъ тѣхъ и нуфузтътъ описанъ вътре на жителитѣ блъгари и гръцы. Една такава жалба да ни прататъ на турски ѣжзикъ и абіе ще иматъ емирнаме споредъ желението имъ За сжщото да обадятъ и на Сѣрския каймакамъ.“³ Такъвъ махзаръ

¹ Гл. сжщото писмо на Ковачевски въ сжщия бр. на в. Съвѣтникъ, редакцията на който отъ своя страна пише: „ . . . Срамота е слѣдъ толкова страданія неврокопчани да се оставятъ най-подирѣ фанарйотътъ да имъ стѣпчи главата“ . . .

² в. Съвѣтникъ г. II бр. 14, 14. VI. 1864 г. Срв. Ангелъ Ивановъ сп. УчПр. г. XXV, кн. 7 и 8, стр. 1119.

³ Д-ръ Ст. Чомаковъ до Ст. Захариевъ отъ 8. VII. 1864 г. СбНУК, кн. XXIV, стр. 289, док. 478.

билъ изпратенъ чрѣзь Ст. Верковичъ, пише учителятъ Ат. Бошковъ Кръстевъ на Захариева.¹ Застѣпничеството на Д-ръ Чомакова имало своя благоприятенъ резултатъ. Това се вижда отъ сжщото писмо на Бошкова, въ което е казано, че неврокопчани имали и единъ и другъ успѣхъ, а именно, че отстранили отъ общинскитѣ работи мухтаритѣ, които били власи, и ги замѣстили съ свои хора, а сега действували да отстранятъ и Атанаса, единъ отъ братя Парасковци (Срв. у Прокопова).

Омръзнало имъ да сж въ постоянна борба съ гъркоманитѣ за свободно богослужение на славянски езикъ, неврокопскитѣ българи въ началото на 1865 г. поискали отъ митрополита да имъ даде и гарантира такъва свобода, или да имъ издайствува ферманъ за нова черква. За тая цель тѣ открили и подписка за волни пожертвувания. Въ една бележка отъ кондика четемъ: „ 1865 година януарій 6-й събра се въ Неврокопъ българскы народъ за съграждение цръква Въскръсеніе Христово и тука ся пише подареніето на всѣкой благочестивъ христіанинъ Българинъ.“² Това начинание, обаче, било изоставено и неврокопчани продължили борбата. Но Агатангелъ е на поста си. Свободата на българитѣ да се черкуватъ на славянски езикъ, бидейки въ връзка и зависимостъ отъ плащането на владичнината,³ всѣка прѣчка на това плащане и отъ друга страна всѣка по-силна проява на национални чувства и желание за черковна независимостъ отъ тѣхна страна се отражавали зле върху тая свобода, а това довеждало и до стълкновение между двете враждуващи страни. Такова стълкновение станало и на 2. II 1866 г. Протосингелтъ прекратилъ литургията и заедно съ нѣколко гъркомани отишли при мюдюра и му се оплакали, че българитѣ ги нападнали въ черквата съ оржжие, за да избиятъ всичкитѣ си противници. Изпратенъ билъ веднага юзбашията съ 10 заптиета да обискиратъ черквата и да заловятъ опзснитѣ богомолци, но тѣ не намѣрили никакво оржжие у тѣхъ. Уведоменъ за станалото, Агатангелъ издайствувалъ да бждатъ изпратени веднага въ Сѣръ Илия Дуковъ, Георги Астарджиевъ и учитель Ат. Бошковъ, на които не било дадено време и свобода дори да си взематъ долни дрехи. Тѣ били задържани тамъ подъ полицейски надзоръ. Агатангелъ отишелъ въ Сѣръ и подържалъ обвинението имъ, че тѣ отворили българско училище съ бунтовническа цель и че на казаната дата пѣли по славянски въ черквата и направили съзаклатие да избиятъ неговитѣ хора въ града. По заповѣдь отъ Цариградъ задържанитѣ били освободени едва въ

¹ Гл. писмото му до Ст. Захариевъ отъ 26. VIII. 1864 г. Ibid. кн. XXIV, стр. 290-291 док. 481.

² Йор. Ивановъ, Българетѣ въ Македония стр. 228-229, док. 203 Срв. у Прокоповъ.

³ в. Врѣмя г. II, бр. 2. 20. VIII. 1866 г.

края на май и заплашени отъ Агатангела и сѣрския му събратъ, че ако не признаятъ патриаршията, ще бждатъ заточени, а учителятъ Бошковъ билъ интерниранъ на мѣстожителството си.¹ за неговъ времененъ замѣстникъ останалъ Апостолъ Д. Праматерски отъ Скребатно.²

Замѣстникътъ на учителя Ат. Бошковъ, Тома Поповъ е вече въ Неврокопъ. И Агатангелъ е тамъ. На 18 августъ с. г. той ще освещава черквата въ гъркоманското село Баниченъ. За да не би новиятъ български учителъ да отиде на освещението самъ или придруженъ отъ неврокопски българи и да агитира между баничани противъ гръцизма, Агатангелъ го зель съ себе си и, както едно врѣме фанариотътъ Калиникъ Видински постѣпилъ съ Софрония Вратчански, така и той го държалъ тамъ при себе си презъ всичкото време: ядене на една трапеза, спане въ неговата квартира и пр.³

Агатангелъ се подчинилъ на новото емирнаме, за което е дума по-горе, та пакъ разрешилъ на неврокопскитѣ българи да пѣятъ въ черквата, но само отъ лѣвата страна. Изглежда, че съ това емирнаме на тѣхъ се разрешавало да пѣятъ и отъ двете страни въ черквата, защото, пише Т. Поповъ, на 4 септемврий тѣ отишли въ мезлиша и настояли да имъ се признае това право. Владиката обаче протестиралъ. Мюдюрътъ го подкрепилъ. Българитѣ следъ два дни пакъ настояли на своето искане и мюдюрътъ наредилъ: едната недѣля българитѣ да иматъ дѣсната страна, а другата недѣля — лѣвата. Тѣ обаче останали недоволни отъ това нареждане. „Сега се приготвява човѣкъ за Солунъ до руския консулъ съ писмо отъ общината и отъ о. Павелъ“,⁴ руски монахъ отъ Ватопедския манастиръ въ Св.-гора, за който говоримъ по-нататкъ. Тоя човѣкъ билъ Тодоръ Стефановъ. Но Неврокопчани бързатъ. При учителя Т. Поповъ станало голѣмо стълкновение между тѣхъ и гъркоманитѣ, разказва Н. Мандушовъ. Първитѣ искали да усвоятъ черквата Св. Богородица. Срещу единъ празникъ презъ октомврий 1866 г. тѣ взели ключоветѣ на черквата съ цель да попрѣчатъ на гъркоманитѣ да заематъ своята страна. Когато сутринята последнитѣ дошли и видѣли, че българитѣ сж заели и двѣтѣ страни, протестирали. Отговорено било съ бой, който отъ черквата се пренесълъ въ двора. Богослужението било прекратено, българитѣ затворили черквата и занесли ключоветѣ на каймакама,⁵ когото помолили

¹ Ст. Верковичъ до Ст. Захариевъ отъ 10. 1866 г. СбНУК, кн. XXIV стр. 291-292, док. 482; в. Турция, г. III. бр. 7, 1865 г.; в. Врѣмя г. I, бр. 53 и 34 1866 г. Сжщия в-къ г. II., бр. 2, с. г.

² Срв. Ангелъ Ивановъ — сп. УчПр, г. XXV, кн. 7 и 8, стр. 1120.

³ Т. Поповичъ до Ст. Захариевъ отъ 8. IX. 1866 г. СбНУК, кн. XXIV, стр. 293, док. 484.

⁴ Ibid.

⁵ Следъ образуването на Солунския валаетъ по силата на закона за валаетитѣ, сѣрскитѣ каймакамлъкъ бикъ преобърнатъ въ санджакъ

тя да не се отваря, докато не се произведе анката, която да установи, тѣ ли или тѣхнитѣ противници сж построили черквата. За тая цель тѣ изпратили въ Солунъ троица свои съграждани, между които билъ и Тодоръ Стефановъ. Малко преди анкетата сѣрскиятъ мютесарифъ, уведоменъ за станалото, повикалъ по двама представители отъ дветѣ страни. Българитѣ изпратили Петъръ Д. Астарджиевъ и Иванъ Г. Абаджиевъ, а гъркоманитѣ — Михаилъ Мишкоядъ, цинцаринъ, и единъ българинъ, жененъ за цинцарка.¹ Всичкитѣ пратеници били въведени вкупомъ въ санджашкия идаре-мезлиши. „Вие всички сте съ потури, казалъ мютесарифътъ“; кажете кои сте българи, кои гърци, и добавилъ: „кой заключи черквата?“

— Българскиятъ народъ, казали българитѣ.

— Ефенди, забележилъ единъ отъ членоветѣ на мезлиша, — това билъ Михаилъ-бей, цинцаринъ, — тѣ сж една тайфа, а не народъ. — Каймакамътъ попиталъ, има ли много гърци въ Неврокопъ.

— Гърци истински нѣма въ Неврокопъ, отговорили българскитѣ представители; тѣ сж отъ ония каракачани, които лѣтно време дохождатъ съ стадата си кжде насъ, а зимата прекарватъ въ полетата и нѣкои отъ тѣхъ сж се заселили въ Неврокопъ.

— Тѣхната цель, възразилъ Михаилъ-бей, не е толкова да учатъ български, колкото да побългарятъ и насъ, а следъ насъ ще дойде редъ и на васъ! — На забележката на мютесарифа, че това не било негова грижа, Михаилъ-бей, разсърденъ, напусналъ заседанието.²

Следъ 15 дни анкета произвелъ въ Неврокопъ мѣстниятъ каймакамъ въ присъствието на идаре-мезлиши. Цѣлото християнско мъжко население било задържано въ града и се стекло въ правителствения домъ, гдето се записало въ два списъка: единъ за българитѣ, другия за гъркоманитѣ. Резултатътъ билъ, че българитѣ имали голѣмо мнозинство.³

Подиръ 4¹/₂ месеци следъ затварянето на черквата тя пакъ била отворена съ „владычкж лукавищинж“. Веднага троица, неврокопчани отишли въ Солунъ при валията да узнаятъ какъ е станало това. Последниятъ се престорилъ, че не знае нищо за станалото и обещалъ да пише на неврокопския каймакамъ да затвори черквата. Това емирнаме обаче закъснѣло, та единъ отъ представителитѣ Т. Стефановъ оти-

на чело съ мютесарифъ, а Неврокопскиятъ мюдюрлъкъ — въ каймакамлъкъ съ началникъ каймакамъ.

¹ в. Турция г. III бр. 27. 1. I. 1867 г.

² За влиянието, което имало това орждие на гръцката пропаганда въ Цариградъ, Солунъ, а още повече въ Сѣръ, виж. Стефанъ К. Салгънджиевъ — Лични дѣла и спомени, 60.

³ Срв. Ангелъ Ивановъ, сп. УчПр, г. XXV, кн. 7 и 8, стр. 1122.

шълъ въ Цариградъ,¹ отъ гдето последвало нареждане въ полза на българитѣ, и Т. Поповъ пише на 15 май с. г. Ст. Захариеву, че на празника Св. Св. Кирилъ и Методий станало тържествена служба съ трима свещеника и (при присъствието на) протосингела. За да присъствува тоя последниятъ на божествена служба въ честь на неканонизирани отъ Цариградската черква светци, не може да се разбира другояче освенъ, че това е станало съ предварително разрешение на неговото началство. Ангелъ въ тоя случай далъ ново доказателство за помиряване съ българитѣ. Споредъ обичая, следъ службата имало водосветъ и речъ отъ учителя Т. Поповъ, който между другото кезалъ: „наздравио съ прѣтелскж и братскж любовь да ся свързани (гражданитѣ) помежду си за да могатъ гърделиво да противостоятъ на всѣкаквы противни прѣчки. Нѣкой си отъ козитѣ (обаце) ся незадоволихж никакъ, като слушахж тѣ свободно да хортувамъ“. — „Козитѣ“ — това сж гъркоманитѣ, които „и на шивекеръ станахж да работятъ“.² Първата служба на славянски неврокопчани направили на недѣлята на мирноносицитѣ 1867 г. — съобщаватъ училищнитѣ настоятели Никола Мандушовъ и Стоилъ Пализоевъ на в. Македония (г. I, бр. 27 отъ З. П. 1867 г.).

Следъ анкетата, за която е дума по-горе, и дветѣ страни били повикани въ мезлиша, гдето имъ било предложено и тѣ се съгласили на това: и еднитѣ и и другитѣ да се черкуватъ по редъ единъ пжтъ въ едната черква, другъ пжтъ въ другата (Н. Мандушовъ)³. Споредъ В. Кънчевъ⁴, българитѣ не приели въ първо време това предложение та по-късно властта имъ отстжила черквата Св. Архангелъ. Това последното обаче станало при други обстоятелства, както ще видимъ по-нататкъ.

До като се разреши, кой да владѣе черквата Св. Богородица и да се даде свобода на българитѣ да извършватъ своето богослужение всецѣло на славянски езикъ, между по-преднитѣ първенци въ Неврокопъ ставало дума за унията. Да ли неврокопчани сж имали сериозно намѣрение да прибѣгнатъ къмъ нея, не може да се твърди съ положителность. Възможно е, тѣ да сж заплашвали съ това ржководителитѣ на нашитѣ черковни работи въ Цариградъ, за да ги принудятъ да действуватъ по-бързо и по-енергично въ тѣхна полза. Т. Поповъ подозира Ст. Верковича, че той е давалъ съвети на неврокопчани въ тоя смисълъ.. „Само това Вы казвамъ, пише той на Ст. Захариева, че Гос. Ст. В. неоспоримо сж труди за да приведе Неврокопчани въ Униѣ-тж, нъ на това азъ много ся

¹ Т. Поповъ до Ст. Захариевъ отъ . . III. 1867 г. СБНУК, кн. XXIV, стр. 295-296, док. 483. Срв. в. Турция г III, бр. 27. 1937

² Т. Поповичъ до Ст. Захариевъ отъ 15 май 1867 г. *ibid.*, кн. XXIV, стр. 296—297, док. 487.

³ Гл. за сжщото Анг. Ивановъ сп. УчПр, г. XXV, кн. 7 и 8, стр. 1122.

⁴ В. Кънчевъ, СБНУК, XII, 221.

противя, а най-выше съ Ваши-тѣ писма, които имъ показвамъ“.¹ Когато се издаде архивата на тоя български приятель, ще може да се види, доколко това подозрение е неоправдано. Освенъ това то пада още и предъ факта, че следъ като Т. Поповъ моли Ст. Захариева (*ibid*) занаяпредъ вмѣсто чрезъ Верковича неврокопчани да изпращатъ чрезъ него своитѣ писма въ Цариградъ, първиятъ продължава да е въ връзка съ Верковича, комуто изпраща „пакети“ чрезъ Т. Попова.² Въ връзка съ унията въ Неврокопъ се намира и появяването тамъ на руския монахъ о. Павелъ, който, споредъ свидетелството на покойния бивши скопски митрополитъ Теодосий, билъ повече политическа, отколкото духовна личностъ, и който по-сетне, вследствие на извършени отъ него нѣкакви прегрѣшения, билъ интерниранъ въ Русия и затворенъ въ нѣкоя лавра. Слухътъ за унията на неврокопчани, изглежда, е билъ известенъ и на руския консулъ въ Солунъ, та за това ние виждаме о. Павла, като неговъ агентъ, да дождождя въ Неврокопъ за да следи отблизу съ голѣмъ интересъ борбата на неврокопчани съ гръцкото духовенство, да ги ободрява въ тая борба и да държи въ нейното течение консула, който много е съдействувалъ за издаване емирнамето презъ 1866 г.³ За неговата мисия единъ пжтникъ пише отъ Неврокопъ на в. Врѣмя (г. II, бр. 11 отъ 23. X. 1866 г.), че когато неврокопскитѣ българи, за да се избавятъ отъ притѣсненията на Агатангела, решили „народно да се поклонѣтъ на униатскійтъ пастиръ Рафаилъ и да станжтъ униати“, внезапно дошелъ нѣкой си инокъ Павелъ, светогорски калугаръ отъ Ватопедския манастиръ, който останалъ тамъ 25 дни и следейки всичкитѣ работи между тѣхъ и владиката, навлѣкълъ си голѣми беди и пакости. Гъркоманитѣ се опитвали да го биятъ, цинцарскитѣ деца, подучени отъ протосингела, го ругаели по улицитѣ. Когато неврокопчани заключили черквата св. Богородица и съобщили на мюдюра, че предпочитали „да доведатъ тука Г-на Рафаила, който е добъръ пастиръ“, о. Павелъ ги свикалъ въ една кжща и ги увещавалъ да се откажатъ отъ взетото решение. Той не се задоволилъ съ това, но една нощъ на 3 часа тръгналъ заедно съ двама неврокопчани за Сѣръ, гдето ги очаквали голѣми неприятности и вѣроятно и побой, по която причина тѣ по-скоро заминали за Солунъ. В. Кънчевъ пише за това по сведения, дадени му отъ отдавна починалия неврокопски първенецъ Илия Дуковъ. За това дава кратки бележки и Ангелъ Ивановъ. За сжщото се говори и въ една дописка отъ Неврокопъ, обнародвана въ в.

¹ Т. Поповичъ до Ст. Захариевъ отъ . . . III, 1866 г. *ibid*, кн. XXIV, стр. 295—296, док. 486.

² Т. Поповичъ до Ст. Захариевъ отъ 13. VI 1867 г. *ibid.*, кн. XXIV, стр. 297, док. 488.

³ Т. Поповичъ до Ст. Захариевъ отъ 8. IX 1866 г. *ibid.*, кн. XXIV, стр. 293—294, док. 484.

Македония. И споредъ тритѣ току-що посочени източници, когато следъ отварянето наново черквата св. Богородица неврокопчани изпратили свои представители при валията въ Солунъ, тогава, вижда се, тия представители, между които билъ и Илия Дуковъ, подали заявление на Лазариститѣ тамъ, че желаятъ унията съ Римската черква, но „раздумани може би въ Солунъ отъ по-умни хора, се разкаjali и съ хитростъ оттеглили това заявление“, което замѣнено отъ Ст. Верковича, било предадено на руския консулъ тамъ.¹

Агатангелъ, бидейки членъ на синода при патриаршията презъ 1868 г., неговиятъ протосингелъ въ Неврокопъ му писалъ, че иеромонахъ х. Исаяя, за когото говорихме по-горе, разпространявалъ българщината въ с. Търлисъ, и той издействувалъ патриаршеско послание до своя замѣстникъ, по силата на което властта го изгонила отъ родното му село. Както видѣхме на сжщото мѣсто, патриаршията² писала и на игумена на манастиря св. Иванъ предтеча да ограничи о. Исаяя въ неговата противогръцка дейность.

Макаръ Агатангелъ да билъ въ Цариградъ, неговиятъ духъ витаелъ надъ Неврокопъ и упжтвалъ и насърдчавалъ тамошнитѣ му сподвижници въ тѣхната българоядска дейность. Подучени отъ миналото, тѣ се нагласявали да произведатъ на предстоящитѣ Великденски праздници скандалъ въ черквата, за да представятъ пакъ българитѣ предъ властта за смутители и по тоя начинъ да изхвърлятъ отъ черквата славянския езикъ и отъ училището българския (ibid). Тоя скандалъ станалъ и неврокопската община пише на Д-ръ Ст. Чомаковъ, както го предупредили по-напредъ, „че ще станжтъ смѣтни въ градътъ ни, наистина станахж“. Изглежда, че гъркоманитѣ предизвикали скандала още при литургията на първото възкресение, като засегнали силно националнитѣ чувства и амбицията на своитѣ противници, които реагирайки „не оставихме никакъ на Второто Воскресение да ся чете Гръчески“. За станалото „грѣко-власитѣ“ писали на Сърския мютесарифъ, на Агатангела въ Цариградъ и на патриаршията, та неврокопчани, предвиждайки, какво ги очаква, молятъ Д-ръ Чомакова да бждатъ повикани не въ Съръ, гдето „ще си изгнѣемъ“, а въ Цариградъ.³ Отъ друга страна замѣстникътъ на Агатангела, епископъ Тарасий Христополски, запрещавалъ на свещеницитѣ въ Неврокопскитѣ села да служатъ на славянски и на учителитѣ да учатъ на български езикъ. Въ Ляски той взелъ Неофитовото

¹ В. Кънчевъ, *ibid.*, кн. XII, стр. 220, който погрѣшно бележи, че това станало следъ уволнението на Агатангела при замѣстника му епископъ Тарасий. Гл. за сжщото Ангелъ Ивановъ, сп. УчПр, г. XXV. кн. 7 и 8, стр. 1120 и в. Македония, г. I, бр. 15, 11. III. 1867 г.

² в. Македония, г. II, бр. 20, 13. IV. 1868 г.

³ Неврокопската община до Д-ръ Ст. Чомаковъ отъ 5. IV. 1868 г. СБАкН, кн. XII. стр. 311 и 312 док. 268.

евангелие, като еретическа книга, и наредилъ то да се изхвърли отъ черквитѣ и въ другитѣ села.¹ Неврокопчани се опитали да го въведатъ въ черквата, но по настояването на Тарасия каймакамътъ не имъ разрешилъ, и тѣ молятъ Д-ръ Чомакова да имъ издействува емирнаме за това (гл. документа по забележка ¹ тука).

Настъпването на 1869 г. отбѣлежава затвърдяването на позицитѣ на българщината въ Неврокопъ. Борбата тамъ отивала съ „неописуемж распаленостъ“. На скоро били изпратени отъ народнитѣ представители въ Цариградъ на неврокопчани проектитѣ за разрешението на черковния въпросъ заедно съ циркуляра на привременното управление на Българската черква и словото на Д-ръ Чомакова. Тия книжа били прочетени на народа, който ги изслушалъ съ голѣмъ възторгъ. Отъ Цариградъ нареждали между друго съ разрешението на властѣта да се подпише отъ българското население и изпрати благодарственъ адресъ до султана, и ако тя попрѣчи на това, неврокопчани да се споразумѣятъ съ Верковича. Властѣта попрѣчила на подписването, и Т. Поповъ билъ изпратенъ при Верковича въ Сѣръ. Тука обаче нова спънка, макаръ и отъ другъ характеръ: застъпникътъ адвокатъ, приятель на мютесарифа, поискалъ 2,000 гр. Т. Поповъ се връща обратно. Писано било на Хр. П. Тъпчилещовъ да имъ покаже „другъ пжтъ за подписване адреса“². Илия Дуковъ се оплаква на Захаријева, че следъ завръщането на Т. Поповъ отъ Сѣръ каймакамътъ ги повикалъ и имъ прочелъ едно фалшиво, нагласено въ Неврокопъ, емирнаме отъ Цариградъ, споредъ което „нито султанътъ билъ далъ такъвж думж, нито Патрикъ български имало, нито пѣкъ ще бжде, та строго ни се заповѣда никой нищо да не прави“ (ibid). Никола Мандушовъ разказва, че тоя адресъ (махазаръ) билъ подписанъ по-късно отъ българскитѣ първенци и свещеници въ казата и че той го занесълъ въ Цариградъ, гдето го предалъ ни Д-ръ Чомакова.³ Той носилъ и вржчилъ на руския посланикъ графъ Игнатиевъ една молба на неврокопската община за изпращане черковни одежди за българската черква въ града.

Въ това време пробуждането на мървашкитѣ села правило голѣмъ успѣхъ. Въ Неврокопъ сж се зачудили, пише Тома Поповъ Ст. Захаријеву, че мървацитѣ сж се обърнали къмъ тѣхъ и че протосингелътъ имъ пише, че тѣ не четатъ и писмата му (ibid). Ст. Захаријевъ не се задоволява съ този

¹ в. Македония г. II. бр. 28 отъ 8. VI. 1868 г. Срв. В. Кънчевъ, СбНУК кн. XII, стр. 220.

² Т. Поповичъ до Ст. Захаријевъ отъ 10. I. 1869 г. СбНУК, кн. XXIV стр. 300-301, док. 493. Илия Дуковъ до сжщия, ibid. стр. 301-302, документъ 494.

³ Срв. Т. Поповичъ до Ст. Захаријевъ отъ 11. I. 1869 г. ibid, кн. XXIV, стр. 300, док. 493

успѣхъ и пише на Н. Ив. Ковачевски да се действува за отцепването отъ патриаршията и на българскитѣ села отъ Драмската каза¹. Тоя последниятъ обаче му отговаря, че това мъчно можало да се постигне... Драмската епархія (чети каза) не е възможно отъ тая епоха да се откаже отъ Фенеръ; защо, защото догде са не въведе въ училищата имъ Българскія языкъ, ѿ имъ са учителитѣ способни и разпалени, щото полека-лека да имъ напълнятъ главитѣ и откакъ излезатъ неколко момчета учени и познаетъ народностж ны, тогава може да се отцепятъ отъ Фенеръ, а не сега. Прочее за това требова да са распржснатъ Българскы учители по Македония“, гдето има българе, които още не знаятъ, че българитѣ иматъ писменостъ“². За това ние видѣхме по-горе, че първата грижа на учителския съборъ била, па и това легнало въ основитѣ на устава на учителското дружество, да се изпращатъ български учители и въ драмскитѣ и зѣхненскитѣ села. Песимизмътъ на Н. Ив. Ковачевски се подхранвалъ отъ факта, че въ Просѣченъ „пакъ хванали учителъ отъ Волакъ по препоржката на владиката“, който, макаръ и българинъ, не знаялъ името си да подписва. Просѣченци повикали тоя учителъ за това, че българскитѣ, който щѣлъ да имъ се изпрати, закъснѣлъ малко (*ibid*). До колко е била голѣма заблудата, насаждана отъ грѣцкото духовенство по българскитѣ села въ оня край, може да се сжди по това, че въ нѣкои отъ тия села били застанени грѣцки попове³. Ние посочваме четири отъ тѣхъ: Дрѣново съ 60 български и 80 турски кжщи, Гюреджикъ съ 60 български кжщи, Височенъ съ 120 бълг. кжщи и 80 турски (тукъ попътъ билъ чужденецъ и не знаялъ да говори български) и Кабалище съ 60 бълг. и 4 тур. кжщи. Попътъ въ това село билъ отъ Кефолония и го наричали „ингилиза“. Той обикалялъ близкитѣ села и разправялъ на наивнитѣ селяни, че българитѣ били протестанти⁴. Д-ръ Чомаковъ ободрява Ст. Захариева въ неговитѣ грижи за отказване на българскитѣ драмски села отъ патриаршията. Той му пише, че епархиитѣ по Македония, между които е и Драмската, ще ся подложатъ на испать чрезъ гласоподаване или

¹ Това писмо на Захариева, заедно съ много такива и на други народни дейци. Груевъ — Хр. П. Тапчилешовъ, Д-ръ Ст. Чомаковъ, Ст. Верковичъ и др., съхранявани въ отдѣлна връзка, пишуциятъ на тия рсдове хвърли въ нуждника въ момента, когато двама суварии отъ Неврокопъ влизаха въ дома на Н. Ив. Ковачевски, арестуванъ вече и подложенъ на разпитъ, за да обискиратъ жилището му и да арестуватъ и отведатъ съ себе си и неговия синъ. Унищожението на тия документи стана отъ страхъ да не се влоши още повече положението на политическия престѣпникъ Н. Ив. Ковачевски.

² Н. Ив. Ковачевски до Ст. Захариевъ отъ 14. II. 1869 г. *ibid*, кн. X.

³ Срв. Стефанъ К. Салгънджиевъ — Лични дѣла и спомени, 53.

⁴ Гледай описанието на драмската каза въ в. Македония г. IV бр. 67, 1870 г.

махзаре... „Нека приготвимы въ тѣзи вамъ ближнѣ епархиѣ за събужданіето на коѣто Вые сте причина.... Тѣй, пріятелю, като смы начнали едно нѣщо, трѣбва да го завършимъ“¹.

Като вѣнецъ на пробуждането на мървашкитѣ села стои датата 6 декемврий 1869 г., когато, както видѣхме по-горе, билъ свиканъ въ Гайтаниново съборътъ, който при една тържественостъ взелъ решение за окончателното имъ отказване отъ патриаршията. На тоя съборъ присѣствуваха отъ Неврокопъ: Илия Дуковъ, Кара Апостолъ, който по-сетне пакъ миналъ въ редоветѣ на гъркоманитѣ, Георги Ангелковъ, Никола Мандушовъ, Никола Абаджиевъ, Илия Абаджиевъ, Георги Костовъ Исърклията, а отъ селата: Никола Ив. Ковачевски отъ Ковачевица, Атанасъ Гроздановъ отъ Скребатно, о. Харитонъ, Никола Воденовъ и Моню Гърневъ отъ Либяхово, х. попъ Атанасъ Хрисимовъ, учителътъ Никола Пѣдаревъ и братя Георги и Димитъръ Гавалюгови отъ Старчища, х. Недѣлчо отъ Кара-къой, о. Исайя отъ Тарлисъ, х. Димитъръ и Костадинъ Чорбаджи отъ Веземъ, Димитъръ отъ Долна Сънгария, чорбаджи Вълко и п. Ангелъ отъ Бѣлотинци, учителътъ х. Георги п. Ивановъ отъ Просѣченъ, Пейчо и Алекси отъ Плѣвня, дѣдо Коцю и п. Иванъ отъ Лжки, Костадинъ Калимански и Иванъ Сушицалията отъ Мелникъ, Тодоръ Олана отъ Бѣлово (Д. Хисарско) и отъ Горно-Броди (сѣрска каза), учителътъ Георги Ивановъ, за когото говорихме по-горе х. Димко. Отричането станало въ черквата, гдето присѣствуваха селяни и отъ близкитѣ села, следъ изслушване „пламенната рѣчь“ на учителя Захария Бояджиевъ. „Гласъ народенъ е сила. Минутно изчезна всичко, що бѣ грѣцко. Грѣцкитѣ музи отлетѣха на Олимпъ да се оплакватъ на Зевса за своята погибель“, казва очевидецътъ Сп. Прокоповъ. Къмъ изброенитѣ по-горе лица делегатитѣ на събора, Н. Мандушовъ прибавя и следнитѣ имена на народнитѣ дейци преди пробуждането на мървашкитѣ села: Илия Пасковъ отъ Осиково, Георги и Апостолъ Праматарови отъ Скребатно, Илия Бумбаровъ и Илия Стойковъ отъ Фотовища, Христоско Гайтанджията отъ Доленъ и отъ Неврокопъ, Димитъръ Астарджиевъ, Апостолъ Тимилановъ, Иванъ Абаджиевъ, Стою Атанасовъ Абаджиевъ, Стоянъ Шехиновъ, Стоилъ Пализоевъ и Никодимъ Марковъ, а отъ мървашкитѣ села: Германъ отъ Черешово, Атанасъ Буюклията и Янко отъ Ляски, Илия Шарлаганджията отъ Мосомища.

Като говори за народнитѣ дейци отъ селата, „които бѣха по право членове на неврокопската община“, Кънчевъ пише за Никола Ив. Ковачевски: „Той се съсипа по затворитѣ. Караха го дори до Пловдивъ (1876 г. б. 11), разболѣ се, и щомъ

¹ Д-ръ Ст. Чомаковъ до Ст. Закариевъ отъ 24, IX. 1869 г. СБНУК, кн. XXIV, стр. 305, док. 498. Сжщо СБАКН, кн. XII, стр. 615.

го освободиха умрѣ. Способенъ, уменъ енергиченъ и богатъ, тоя даскалъ бѣше страшилище за грѣцкитѣ владици. Той заедно съ Грозданова отъ Скробатно и още нѣколко подобни тѣмъ държаха политѣ на Доспатитѣ, които останаха дѣвствени въ черковно-училишно отношение. Никога тамъ грѣцкото богослужение и грѣцкитѣ даскали не можаха да намѣрятъ почва за работа¹. Единъ отъ „подобнитѣ тѣмъ“ е и Илия Ст. Пасковъ отъ Осиково, известенъ като „Осиковския даскалъ“, училъ въ Банско при учителя Никола п. Филиповъ, ученикъ на Неофитъ Рилски и Найдень Геровъ. Той учителствувалъ презъ 60-тѣ години въ родното си село, вземалъ и живо участие въ борбата противъ грѣцкото духовенство и поради това билъ е често разкарванъ отъ турската власть и не единъ пѣтъ е билъ затварянъ. Ние се видѣхме за последенъ пѣтъ въ 1912 г. съ тоя симпатиченъ 75-годишенъ старецъ, който ни даде нѣкои сведения за своята дейность. Още при първата си обиколка, която направилъ въ неврокопскитѣ села, Агатангелъ посетилъ и Осиково. Тука неговата препорѣка да се изхвърли българскиятъ езикъ отъ училището и черковно-славяскиятъ отъ черквата била безъ колебание отклонена. Подиръ нѣколко години той втори пѣтъ посетилъ сѣщото село, но сега вече съ нескривано неприятно настроение, създадено отъ усилващата се борба на българитѣ противъ него. Придруженъ отъ прото-сингела и дякона си и отъ двама суварии, Агатангелъ слѣзълъ въ най-хубавата кѣща — дома на даскалъ Илия, който отсѣтствувалъ въ тоя моментъ. Извикали го и единъ отъ сувариитѣ, по внушение отъ владиката, за да го сплаши, пресрещналъ го грубо.

— Какви люде сте вие? дошелъ е вашия духовенъ началникъ, дошли сѣ хюкюматски хора, нѣма кой да ги посрещне и никой не ги зачита!

— Вашата задача, възразилъ спокойно даскалъ Илия, е да пазите живота на владиката, а да ли той ни е духовенъ началникъ и какъ ще го посрещнемъ, това е наша работа. Агатангелъ по тактически съображения завелъ съ даскалъ Илия разговоръ въ много примириталенъ, мекъ тонъ. Разговорътъ се водилъ на турски, защото даскалъ Илия Пасковъ, макаръ да знаелъ говоримия грѣцки езикъ, не пожелалъ да говори грѣцки. Владиката изказалъ желание да се отвори черквата, да се бие клепалото, за да отслужи вечерня. Даскалъ Илия забележилъ, че епитропътъ, у когото билъ ключътъ, и ниселението сѣ на полска работа.

— Числото на богомолцитѣ не е отъ значение: колкото се явятъ. Старитѣ не сѣ на работа. Азъ въ присѣтствието и на двама мога да служа, забележилъ Агатангелъ.

¹ В. Кънчевъ, СБНУК, кн. XII стр. 222.

— А пъкъ и безъ това, продължилъ даскалътъ, вие ще служите на гръцки, а гръцки тукъ никой на знае. Излишно е!

Владиката кипналь, и за да накара даскалъ Илия да отстъпи, припомнилъ за нѣкакви бунтовници, появили се Коджа-Балканъ и дигнали глава противъ падишаха. „И вие сте надъхани въ духа на тия бунтовници и ще има да видите!“ Даскалъ Илия протестиралъ.

— Не зная, да ли има такива бунтовници, но и да има, ние нѣмаме нищо общо съ тѣхъ. Вашето заплашване е неумѣстно и несправедливо. Вие сте служителъ на истината и правдата. . . . И за да почертае фалшивото положение на Агатангела, той съ голѣма ловкостъ вмѣкналъ въ разговора единъ анекдотъ за нѣкой анадолецъ, който, като дошелъ въ Неврокопъ, почналь да бие всѣко куче, което срѣщаль, за това, че когато билъ въ Анадолъ, едно куче го ухапало. „Нѣ каква вина иматъ тукашнитѣ кучета, та ги биете?“ Запиталъ го нѣкой, и той отговорил: „и тѣ сж отъ сжщиятъ родъ“. Агатангелъ разбралъ, че импровизираниятъ герой въ тоя анекдотъ е той сжщиятъ, скочилъ като ужилень и веднага заповѣдалъ на сувариитѣ: „Стягайте конетѣ, какво чакате!“. Даскалъ Илия, доволенъ отъ ефекта на анекдота, попиталъ, да не би „гоститѣ“ да сж гладни. „Има време да похапнете, що далъ господъ, и следъ това добъръ пжтъ“. Тоя изразъ на гостолубие билъ счетенъ отъ владиката за подигравка и той, възмутень, напусналъ кжщата на даскала и селото и никога вече не се решилъ да посети пакъ Осиково.

Горнитѣ подробности по отиването на Агатангелъ въ Осиково ние даваме, за да изтъкнемъ какъ той е билъ посрѣщанъ въ българскитѣ села и изпжжданъ, като натрапенъ духовень началникъ. Даскалъ Илия билъ наклеветень отъ него и затворень нѣколко дена въ Неврокопъ, нѣ когото обяснилъ на каймакама, въ какво състои работата, билъ освободень.

Наскоро следъ изпжждането на Агатангела отъ Осиково трѣбвало да се ржкоположи свещеникъ за сжщото село. Даскалъ Илия не позволиль това ржкополагане да извърши гръцкиятъ владика и въ споразумѣние съ духовника о. Филарета кандидатътъ Константинъ Самарджиевъ билъ изпратень въ Самоковъ и ржкоположенъ отъ архимандритъ Макария, който билъ изпратень отъ Цариградъ да управлява Самоковската епархия следъ изпжждането на последния патриаршиски митрополитъ Паисий (1866—1872 г.).¹ Научиль се за това, Агатангелъ предприелъ преследване противъ виновника и по едно недоразумѣние, дължимо, може би, на сходството на имената, обектъ на това преследване станалъ Илия Дуковъ. Единъ пазарень день Илия Пасковъ отишелъ въ Неврокопъ и отседналъ въ хана на Илия Дуковъ, когото завариль обграденъ отъ та-

¹ Хр. Семерджиевъ, 56.

мошнитѣ първенци-гъркомани, които му искали смѣтка за ржкополагането на Самарджиева и му се заканвали да го пребиятъ. Пасковъ се намѣсилъ и заявилъ, че той, а не Дуковъ изпратилъ Самарджиева въ Самоковъ, и изведнажъ фанатазиранитѣ гъркомани съ стиснати юмруци се нахвърлили върху него съ ревъ, защо е направилъ това. — „Защото ржкополагането тамъ става отъ нашъ народенъ владика и безъ пари, а тукъ съ много пари“, отговорилъ даскалъ Илия съ обикновеното си невъзмутимо спокойствие. Благодарение на намѣсата на околни хора, инцидентътъ се приключилъ безъ да пострада Пасковъ.

Като говоримъ за Осиково, заслужава да споменемъ, че старото училище тамъ било построено отъ единъ близъкъ сродникъ на Илия Пасковъ — Георги Цървенковъ, овчарь, прочутъ като голъмъ пѣснопоецъ на стари народни пѣсни.

Взетото решение отъ събора въ Гайтаниново било грѣмотевиченъ ударъ за грѣцкото духовенство и изобщо за гърцизма въ Драмската и съседнитѣ на нея епархии. Врагътъ миналъ въ отбрана. Драмскиятъ митрополитъ се съвещавалъ съ сѣрския и мелнишкия и обсъждали мѣрки за парализиране подетото противогрѣцко движение, което отъ своето огнище, Неврокопско, се пренесло и въ съседнитѣ кази. „Два махзара ся подписватъ отъ всички-тѣ села Неврокопскы, Сѣрскы, Драмскы и Мелнишкы,“ които съ особенъ човѣкъ щѣли да бждатъ изпратени Д-ру Ст. Чомакову.¹ Съ тия махзари българитѣ отъ четиритѣ кази зарегистрирвали своето присъединение къмъ народната ни черква и молили централното управление да разреши образуването на българска Неврокопско-Сѣрско-Драмско-Мелнишка епархия. Другъ непосредственъ резултатъ отъ решението на събора отъ Гайтаниново билъ непреодолимата мжчнотия за събиране владичнината. Разбира се, народътъ се отказва отъ инородното духовно началство и не иска да му плаща данъкъ. Политическата власть подържа претенцията на владиката и му дава нуждното съдействие. На първо мѣсто прицелната точка на Агатангела била гайтаниновскиятъ учитель Захарий Бояджиевъ. Н. Ив. Ковачески, който билъ въ Неврокопъ по народни работи, пише на Ст. Захариева, че „вчера каймакама искара (чети: изпрати) соваріа за ѱчитель Захарі че го былъ наклеветилъ Владиката на вали паша че билъ бонтовникъ, та той надумалъ хората да не даватъ на Владиката пары, та ѱтре пакъ ще ѱда въ градя ны да видимъ какво ѱ ковалъ владиката и каймакама мжчи са да му събере паритѣ. Ама може ѱтре и съ каймакама да са ѱпреме (чити: спрѣчкаме), защото са сме съгласили много села, та ѱтре да видимъ“.² Съ

¹ Т. Поповичъ до Ст. Захариевъ отъ 4. II. 1870 г. СбНУК, кн. XXIV, стр. 306, док. 500; Илия Дуковъ 25. V. 1870 г. СНбиб. арх. отд. № 1237.

² Н. Ив. К-вски до Ст. Захариевъ отъ 5. VII. 1870 г. СбНУК, кн. XXIV, стр. 307, док. 501.

друго писмо отъ 24. XI. 1870 г., СБНУК, кн. XXIV, стр. 308—9, док. 502, Н. Ив. Ковачовски съобщава на Ст. Захариева съетнитѣ усилия на Агатангела да събере заплатата си въ Ковачовица и Бѣлотинци. Каймакамътъ пратилъ едно запитие да закара него и други нѣколко души въ Неврокопъ, гдето да ги затворятъ и принудятъ да платятъ, „та като склониме ние да дадемъ паритѣ, послѣ всички села ще ги даджтъ, че колко(то) пати викаше селенитѣ (казалиитѣ) тѣ му казваха, ако плати Ковачовица ѿ ны ше платиме, ако не плати, ѿ ныя не плащаме нети пара“. Петина ковачоване и двама бѣлотинчани, на които той далъ съответни наставления, лежали въ затвора 18 дни, като казвали, че нито пари давали, нито владиката признавали“. Народътъ, „наостренъ върху владиката, събра са единъ день на конака 400 души ѿ нагоре“ и поискалъ отъ каймакама да освободи „апузето“ които следъ два дни били освободени за 15 дни подъ условие, „или отъ портата да дадемъ висока запавѣдъ, ѿли пакъ да дойдатъ да лежатъ“. Н. Ив. Ковачовски се оплаква, че „отъ общината никоя помощъ или постоянство видѣхме“. Неврокопчани се уплашили, та Илия Дуковъ си далъ оставката на мютесарифа и на сѣрския митрополитъ и отишелъ въ Мелникъ, а другитѣ си намѣрили работа нагоре-надолу. Народътъ пакъ се събралъ и решилъ да изпрати на свои разноски представители, които да поднесатъ на Портата съответната имъ жалба (ibid.).

Види се, при това обезсърдително положение на народнитѣ работи въ Неврокопъ и въ казата 9 първенци-българи отъ Доленъ заедно съ своя учителъ Никола п. Филиповъ отъ Банско сж били отправили до Габровската община писмото, на което дава гласность г. А. П. Стоиловъ¹. Както споменахме по-горе, само българитѣ въ Доленъ, 250 кжщи, и въ Сатовча, 300 кжщи, — села разположени въ самитѣ Родопи, поради търговскитѣ си връзки съ Драма, Кавала и Сѣръ се гърчеели още въ по-далечно минало. Доленци се оплакватъ отъ своитѣ съселяни гъркомани „които ны сж правили изаръ четири петъ пжти въ Неврокопъ, и като иматъ вліаніе предъ Правителството и като даватъ рушветъ. . . държали ны сж по петнадесетъ и до двадесетъ дена хапусъ“, и сега, като имъ забранили „да не продумватъ ни еднж грѣцкж думж въ църквж“, единъ отъ тѣхъ хвърлилъ въ време на богослужението камъкъ въ чърквата. Не стига това, нъ 5—6 души отъ българскитѣ първенци били повикани въ Сѣръ и „Никола Михаилъ“ (Михаилъ-бей, за когото споменахме по-горе) щѣлъ да съдействува да се изпратятъ въ Солунъ. Тоя документъ дава много нелѣпа характеристика на водителитѣ на доленскитѣ гъркомани, които съ заплащане и икономическа зависимостъ имали на своя страна 50—60 кжщи. Сжщитѣ водители „хесапъ сел-

¹ А. П. Стоиловъ, сп. Македонски прегледъ, кн. II, стр. 70.

ский и църковенъ отъ четири години насамъ го не даватъ... нито показуватъ поне една парж готовж“. Тѣхнитѣ противници, които отнели отъ ржцетѣ имъ управлението на черквата и общината, се оплакали за това въ Неврокопъ и заповѣдали на поповетѣ „да гы не каджтъ, да гы не миросватъ, да не имъ даватъ нафора, да имъ не ходжтъ по кжщитѣ, и да не имъ пѣжтъ никаквж молитвж“.

Отъ есенята до 1870 г. до 11. V. 1871 г. неврокопската община се намирала въ инертно състояние. На тая последнята дата, както видѣхме по-горе, билъ избранъ за неинъ председателъ о. Харитонъ отъ Либяхово. Той билъ неученъ, но богатъ, влиятеленъ и запознатъ съ реда въ правителственитѣ канцеларии. Едно отъ отличаващитѣ го качества била и неговата смѣлостъ и неустрашимостъ. Ние видѣхме по-горе, че той не преклонилъ глава и предъ драмския митрополитъ Мелетия и по пълномощие отъ патриаршията събиралъ неговитѣ берии въ драмскитѣ села, за да прихване заема си. Неговиятъ тактъ не закѣснѣлъ да го постави предъ политическата властъ въ положението и правата на духовенъ представителъ на българитѣ въ казата — руханиè-векили¹. Та и самата неврокопска община била вече такъва не само на града, нъ и на цѣлата каза, която му и плащала заплата 5,000 гр.² Той се установилъ въ кжщата-ханъ на Костадинъ Дуковъ глухия, гдето се помѣщавала и общинската канцелария. Тука ставали казалийскитѣ събрания. О. Харитонъ встѣпилъ въ своитѣ функции презъ септемврий с. г., когато пристигналъ и новиятъ духовникъ о. Филаретъ. Бидейки неговъ съперникъ, п. Костадинъ Бояновъ отъ Неврокопъ се оскърбилъ отъ избора на о. Харитона, та се отказалъ отъ българщината и не искалъ да служи на петдесетница. Гръцкиятъ владика го изпратилъ да извършл вечернята, но Никола Мандушовъ и други нѣколцина го изпждили отъ олтаря. Българитѣ тогава поканили за свой свещенькъ Ючъ-Доурушкия попъ Димитръ Икономовъ, който приелъ поканата, като се отказалъ отъ гърцизма и останалъ такъвъ до 1890 г. (Прокоповъ).³

Първиятъ актъ, който издигналъ о. Харитона като духовно началство, било освещаването на Балдевската черква. Заобиколенъ отъ многобройна гражданска свита, състояща се отъ учителинѣ П. В. Сарафовъ, Сп. Прокоповъ, Т. Поповъ и мнозина неврокопчани, както и отъ 12 свещеници, той извършилъ освещаването съ голѣма тържественостъ и при стече-

¹ Срв. В. Кънчевъ, СбНУК, кн. XII, стр. 222. Сжщо Ангелъ Ивановъ — УчПР, г. XXV, кн. 7 и 8, стр. 1123.

² Споредъ К. В. Сарафова, о. Харитонъ не получавалъ заплата за председателската длъжностъ: „... „и да прави толкова разноска, срѣщу които да не зима нито парж, като що прави Отецъ Харитонъ...“ (в. Право, г. VIII, бр. 12, 1. VI. 1873.)

³ Гл. за сжщото и Анг. Ивановъ УчПР, кн. 7 и 8, стр. 1125.

нието на многобройни посетители отъ околнитѣ села и града. Това станало есенъта 1871 г. и повдигнало извънредно много духа на българитѣ. Ето защо презъ сжщата година и селянитѣ отъ Дахъ-чифликъ пожелали да се освети новопостроената имъ черква отъ българското духовенство. Гръцкиятъ епископъ се опиталъ предъ каймакама да запази това право за себе си. Последниятъ обаче му отказалъ съдействието си. От. Харитонъ забравилъ да вземе антиминосъ, та изпратилъ п. Дим. Икономовъ да донесе тоя на Кумсалската черква св. Архангелъ. Гъркоманътъ п. Кост. Бояновъ, който въ тоя моментъ билъ въ черквата, отказалъ да го даде, но заплашенъ отъ другаритѣ на п. Димитра съ бой, той отстѣпилъ. Освещението станало съ сжщата тържественостъ (Прокоповъ).

Въ края на 1871 г. патриаршията изпратила въ Неврокопъ Правишкия епископъ Неофита съ специална мисия да помири дветѣ враждуващи страни тамъ. Неофитъ пожелалъ да служи на коледа въ черквата св. Богородица, дето и да се прочете, преведено на български, патриаршеското послание. Учителътъ Т. Поповъ, който превелъ посланието, посъветвалъ епископа да отложи прочитането за следната седмица, сега бидейки редътъ на българитѣ да се черкуватъ въ тоя храмъ. Неофитъ неотстѣпилъ отъ своето решение и предизвикалъ голѣмъ смутъ при службата. Той билъ позорно изпжденъ отъ черквата. По тоя случай о. Харитонъ, х. попъ Атанасъ Хрисимовъ и Т. Поповъ били повикани въ Сѣръ, гдето били задържани 60 дни (Прокоповъ).

Неврокопчани продължавали да се черкуватъ една седмица въ черквата св. Архангелъ друга въ св. Богородица. Недоволни отъ тоя редъ, тѣ намислили да направятъ решителна стѣпка за завладяване тая последната черква. На 8 часа по тур. презъ нощъта срещу 19. II. 1872 г. една група отъ 60 души на чело съ о. Харитона влѣзнали въ черквата, която отворилъ Н. Мандушовъ. Клепалото било и службата се почнала. Редътъ въ черквата билъ на гъркоманитѣ. Влахътъ Щерю прѣвъ отъ тѣхъ дошелъ и като видѣлъ, каква е работата, веднага се върналъ, разгласилъ станалото между другитѣ гъркомани, които отишли въ конака и довели въ черквата юзбашията съ нѣколко заптиета. Последниятъ почакалъ да се свърши богослужението и по тоя начинъ предупредилъ сблъскването. Следъ българитѣ и гъркоманитѣ извършили своето богослужение. Когато българитѣ излизали отъ черквата, влахътъ Тего Шишкото нанесълъ ударъ на българския свещеникъ Дим. Икономовъ, свалилъ калимявката му и го хваналъ за брадата. Властътъ примирила противницитѣ и стариятъ редъ на черкуване пакъ се възстановилъ (Прокоповъ).

Агтангелъ билъ вече уволненъ и на негово мѣсто билъ назначенъ епископъ Иоаники, който по-рано билъ протосингелъ въ Неврокопъ. Сега пъкъ неврокопскитѣ гъркомани поискали

да завладѣятъ черквата св. Богородица и направили оня прочутъ по лютината си бунтъ, въ който мнозина българи били бити немилостиво, пише Прокоповъ, не предвиждайки намѣрението имъ. Властта се намѣсила и черквата била затворена цѣла година. Българитѣ изпратили Атанасъ Смилянв въ Цариградъ за уреждане на въпроса. Екзархътъ обаче упрекиналъ силно неврокопскитѣ българи за случката на 19. II. и забележилъ, че не може да имъ помогне въ тоя случай. Народниятъ представителъ въ черковния съборъ отъ драмската епархия К. В. Сарафовъ напраздно продължилъ ходатайството си по сщия въпросъ.

Иоаники, като митрополитъ, дошелъ въ Неврокопъ презъ августъ 1872 г. и на 15 с. месецъ пожелалъ да служи въ затворена черква. Научили се за това, българитѣ се събрали въ училището, което се намирало въ двора на сщтата черква, и решили да осуетятъ на всѣка цена намѣрението на Иоаникия. Когато той поискалъ да отвори съ сила черквата, тѣ всички се втурнали къмъ черковнитѣ врата. Последвало силно сблъскване между дветѣ страни. Властта се намѣсила и предотвратила по-нещастни последици. Влахътъ Георги Псалта билъ силно битъ: съ разцепена глава и почти полумъртъвъ билъ занесенъ на ржце въ дома му.¹ Иоаники не служилъ и черквата останала затворена до 5. IV. 1873 г., както ще видимъ по-долу. Цариградскиятъ гръцки вестникъ Типосъ обнародва една дописка отъ Неврокопъ, въ която авторътъ описва тоя инцидентъ, изопаченъ въ началото, но на края признава самата истина: „Дванадесетъ души отъ българетѣ ненадейно нападнахъ върху четворица отъ нашитѣ и ги смазахъ отъ бой“.² Владиката наклеветилъ, като подстрекатели, о. Харитона, Илия Дуковъ, Ат. Смилянв, Никола Абаджията и Георги Ангелаковъ, които по-сетне обвинилъ и предъ сѣрския мютесарифъ, който изпратилъ специаленъ анкетьоръ Хюсни Халилъ-бей съ съответни наставления въ полза на гъркоманитѣ. Анкетьорътъ пристигналъ въ Неврокопъ презъ първитѣ дни на априль 1873 г. и безъ да изслуша обясненията на обвинената страна, на велики четвъртъкъ предалъ на гъркоманитѣ

¹ Срв. Ангелъ Ивановъ Уч, Пр. г. XXV, кн. 7 и 8, стр. 1123—1125. Най-последниятъ и „най-напрегнатъ бой между неврокопскитѣ българи и тамошнитѣ гъркомани станалъ нѣколко дни преди Коледа 1872 г., който продължилъ три часа. Юзбашията, който отишелъ съ нѣколко стражари да въдвори реда, билъ ударенъ съ камъкъ въ гърдитѣ. „Много гърци се завърнаха дома си съ изпочупени глави и изпорѣзани ржце. Атанасъ Парасковъ, единъ отъ виднитѣ гъркомани, едвамъ билъ отъ явна смъртъ спасенъ отъ съседа си Никола Мандушовъ, който го завелъ у дома му.

² В. Право, г. VII бр. 43 отъ 29. I. 1873 г.

безвъзвратно черквата св. Богородица, а на българитѣ останала тая въ махалата Кумсала (Прокоповъ)¹. Отъ следващитѣ по-долу извадки отъ единъ документъ се вижда, при каквъ тероръ Хюсни Х.-бей извършилъ възложената му анкета и какви насилия той направилъ на религиознитѣ чувства на неврокопчани презъ страстната седмица и великденскитѣ празници. Тоя документъ едно „прошение“ на неврокопскитѣ българи до Екзарха, въ което тѣ описватъ, какъ е станало предаването на тамошнитѣ гъркомани черквата св. Богородица и го молятъ да издействува „нѣкакво удовлетворение за тѣхъ“.²

Гъркоманитѣ „обърнѣхъ всичкитѣ си надѣжди въ Сересъ и съ лукавщинѣхъ си сполучихъ да убѣдятъ Мютесарифинтъ да имъ даде църквѣхъ и да имъ испроводи нѣкого си Х. Халилъ бея съ еднѣ стражѣ, която заедно съ тукашната полиція пристигнѣхъ въ четвъртъкъ слѣдъ пладне, тозъ часъ ны повикнѣхъ на конака и слѣдъ едно дипломатическо кѣмъ насъ прѣдложение дозволихъ на Власитѣ да ся черкуватъ въ църквѣхъ ни и понеже бѣхъ ни прѣдставили за народобунтовническы и фесатчи, освѣнъ църквѣхъ, въ кождо ся черкувахъ, захванѣхъ ся и всичкитѣ градскы улици, както и главнитѣ българскы кѣщи, за да не можемъ нито главѣхъ вънъ да подадемъ...; подобно захванѣхъ и старѣхъ църквѣ, за да не идемъ нито тамъ да ся черкуваме“, та да не можѣтъ ни страданията Христови да чуватъ, нито да се причастятъ тѣ и сѣмействата имъ, а да стоятъ въ кѣшитѣ „както въ крѣпость обстѣпени... Съжалихъ ны събратията ни отъ с. Мосомища, отстояще 1½ часа отъ градъхъ ны и единодушно ны повикнѣхъ да служимъ заедно съ кандидатъхъ си въ църквѣхъ имъ на свѣтлый Вторникъ“. Но две „влашки мекерета“ вѣднага съобщили за това въ Неврокопъ и издействували да се изпратятъ тамъ 6 души отъ „Серезкѣхъ стражѣ“, която до като отиде службата била свършена и неврокопчани се върнали въ четвъртъкъ. Суваритѣ закарали въ Неврокопъ следнитѣ мосомищяни: учительтъ, Ангелъ п. Ивановъ, Костадинъ Шарланджиевъ, Параско Кизариевъ и Илия Стояновъ, които били хвърлени въ затвора. О. Хартонъ билъ отведенъ въ конака да го сѣдятъ за службата, която извършилъ въ казаното село и защо той и другитѣ неврокопчаои нарушили заповѣдта да не отиватъ на никаква черква. Председлельтъ на общината билъ оправданъ и затворнитѣ мосомищяни освободени.

Напраздно неврокопчани съобщили въ екзархиятата за извършената кѣмъ тѣхъ неправда. Напраздно тѣ направили телеграфически постѣпки предъ валията въ Солунъ и предъ

¹ Гл. за това Ангелъ Ивановъ — Уч. Пр. г. XXV, кн. 7 и 8, стр. 1126.

² В. Право, г. VIII, бр. 9 отъ II. VI. 1873 г.

мютесарифа въ Сѣръ. Златото на власитѣ и гъркоманитѣ разрешило спора между дветѣ враждуващи страни за владението на църквата св. Богородица. Особень пратеникъ билъ изпратенъ въ Сѣръ да напомни на мютесарифа за емирнамето, издадено по-рано отъ централната власть въ тѣхна полза. Той изпждилъ. Пратеникътъ се оплакалъ телеграфически противъ него на валията, който го повикалъ. При завръщането си мютесарифътъ казалъ на пратеника: „Валията, като дойде, ще даде край на тѣзи работж“, но и валията, Мидхатъ-паша не направилъ нищо въ полза на неврокопчани, които изгубили безвъзвратно черквата св. Богородица.¹

¹ в. Право, г. VIII, бр. 41 отъ 20. XII. 1873 г.

ИЗЪ МИНАЛОТО НА НЕВРОКОПСКО И БЛИЗКИТЪ МУ ПОКРАЙНИНИ.

Отъ Ангелъ Даскаловъ.¹

Презъ ноемврий 1872 г. се завърналъ отъ Цариградъ въ Неврокопъ К. В. Сарафовъ, избранъ по-рано за представителъ по черковния въпросъ на новопроектираната Неврокопско-Драмско-Сърско-Мелнишка епархия, който взелъ участие въ събора по изработването на екзархийския уставъ. Той донесълъ 5-именна листа на кандидати за кириархъ на тая епархия, съставена отъ Св. Синодъ; тѣ били: о. Евгений, о. Серафимъ, о. Харитонъ, о. Нилъ Смоленски о. х. Исая. На 21 с. м. се събрали въ Неврокопъ представители отъ Неврокопската, Мелнишката и Драмската кази, които следъ като изслушали препроводителното писмо на Св. Синодъ избрали за кандидати о. Харитона и о. Нила, отъ които първиятъ съ болшинство². Споредъ Прокопова, мелнишкитѣ представители се събрали не въ Неврокопъ, а въ Мелникъ, свикани отъ П. В. Сарафова и х. п. Атанаса Хрисимовъ. Тука присъжтствували и първитѣ хора отъ казата: К. Калиманцалията, х. Милю, Тодоръ Олана отъ Лѣхово, х. п. Димитъръ отъ Черешница, п. Димитъръ Рибнишки, Андрѣй х. Димитровъ отъ Влахи, п. Тошо отъ Калина, Иванъ Сушицалията, кресненскитѣ първенци и др. Мелничани одобрили кандидатурата на о. Харитона подъ условие: половината година седалището на владиката да бжде въ Неврокопъ, а другата половина — въ Мелникъ³. О. Харитонъ билъ подържанъ отъ К. В. Сарафовъ, отъ зетя му П. В. Сарафовъ и отъ х. п. Ат. Хрисимовъ, които и агитирали въ негова полза, а противъ неговата кандидатура изобщо били учителятъ Георги Ивановъ, Ник. Ив. Ковачовски, Ат. Гроздановъ отъ Скробатно и др. „Съ втората партия бѣхме всички по-образовани младежи и малката Сърска община“, казва

¹ Вж. Макед. прегледъ, год. VII, кн. 1, 2-3.

² в. Право, г. VIII, бр. 12, 1. VI. 1873 г. Срв. Ангелъ Ивановъ — УчПр. г. XXV, кн. 7 и 8, стр. 1124.

³ И Ангелъ Ивановъ казва, че мелнишкитѣ представители, следъ като се завърнали отъ Неврокопъ, упълномощени отъ 25 села, наново се събрали въ Мелникъ и въ присъжтствието на представителитѣ отъ Неврокопъ, одобрили присъединението на мелнишкитѣ села къмъ Неврокопскитѣ, за да иматъ общъ владика. — УчПр. г. XXV, кн. 7 и 8 стр. 1124.

Прокоповъ. Противъ избора на о. Харитона билъ лично и новиятъ председателъ на тая община, архимандритъ Теодоси, който успѣлъ да отцепи нѣколко села отъ Мелнишко (Прокоповъ), па и самъ той аспириралъ за владишкия тронъ на новата епархия¹. Противниците на о. Харитона, между които билъ и сѣрскиятъ учитель С. К. Салгънджиевъ, който билъ и противъ аспирациитѣ на архимандрита Теодосия, открили чрезъ печата жестока борба противъ него, като изтъкнали неправилността на избора му, неговата неспособностъ и други отрицателни качества². Тѣхъ опровергавалъ К. В. Сарафовъ³, къмъ когото се присъединили първенци отъ Мелнишката, Петришката, Неврокопската и Драмската общини и села⁴.

К. В. Сарафовъ занесълъ въ Екзархията избирателнитѣ книжа, придружени съ молбата на избирателитѣ да бжде повиканъ о. Харитонъ и ржкоположенъ. Той билъ повиканъ и въ края на май с. г. заминалъ за Цариградъ⁵, изпроводенъ тържествено отъ голѣмо множество народъ отъ Неврокопъ и близкитѣ села на 3—4 километра вѣнъ отъ града, гдето била произнесена прочувствена речъ отъ явилия се наскоро въ Неврокопъ дѣдо Цвѣтко, инкогнитото на известния о. Пахоми, единъ отъ представителитѣ на Търновската епархия по черковния въпросъ. Той остави незаличими спомени въ тоя край, за това ние не можемъ да не кажемъ нѣколко думи за него.

Къмъ края на 50-тѣ години о. Пахоми се явява въ Търново, като таксидиотъ на Рилския манастиръ. Не се минало много време и той съ своитѣ проповѣди спечелилъ известностъ въ тоя край и по-сетне билъ избранъ заедно съ другитѣ представители отъ Търновско за такъвъ по черковния въпросъ. Когато се появила унията между нашитѣ сънародници и той, като нѣколцина други българи, я пригърналъ и билъ изпратенъ, като нейнъ агентъ, въ М. Търново. Тука о. Пахоми извършилъ прегрѣшения отъ личенъ характеръ предъ мѣстнитѣ турци, които поставяли въ рискъ живота му и той съ голѣми морални жертви можалъ да избѣгне грозещата го опасностъ⁶ и се завърналъ въ Цариградъ, гдето прекаралъ известно време въ пълно уединение отъ своитѣ сънародници при силни душевни терзания. На това мжчително положение о. Пахоми турналъ край, като се върналъ въ православието и избѣгалъ въ Ромъния. Тука добри българи му намѣрили работа, но неспокойниятъ монахъ напустналъ тая работа и се завърналъ въ България.

¹ в. Право, г. VIII, бр. 38 отъ 1873 г. — притурка № 38.

² Сжщиятъ в-къ, г. VIII, бр. 7 и 8, 1873 г. — притурки 6, 7 и 8.

³ Ibid., бр. 12, л. VI. с. г.

⁴ Ibid., бр. 24, 25. VIII с. г. и в. Вѣкъ, г. I, бр. 16, 27. IV. 1874.

⁵ в. Право, г. VIII, бр. 3, 31. VIII. 1873 г. — притурката. Ангелъ Ивановъ УчПр, г. XXV кн. 7 и 8, стр. 1125.

⁶ Черновѣждовъ — СбНУК, кн. XI, 345. Срв. Стеф. Н. Салгънджиевъ — Лични дѣла и спомени, 82.

Презъ мартъ 1873 г. ние го виждаме да пжтува изъ Сѣрско подъ инкогнитото „дѣдо Цвѣтко“ въ мирско облѣкло. На едно многолюдно събрание на делегати отъ българскитѣ села въ Сѣрската епархия, свикано на Тодоровъ-денъ въ Сѣръ, той държалъ речъ по народнитѣ работи. Още не свършилъ речъта си и заптиета нахлули въ съборното мѣсто, дошли да заловятъ о. Пахомия, който подъ закрилата на слушателитѣ си се отеглилъ презъ заднитѣ врата, безъ да бжде заловенъ. Отъ тука той се отзовава въ Неврокопско, гдето продължава своята народополезна дейность. За да маскира своето положение на народенъ будителъ, той се присторилъ на боленъ и като такъвъ съ привързанъ кракъ и накуцвайки се лѣкувалъ на банитѣ при Фотовища. Гостъ на о. Харитона, той посетилъ нѣколко села, гдето държалъ духовни проповѣди и пламенни речи противъ гръцкото духовенство. Ползуващъ се съ голѣмо обаяние предъ българското население, чийто любимецъ станалъ, последното съ наслада слушало неговитѣ съвети и упжтвания въ живота. Пишещиятъ тия редове и неговитѣ другари-ученици, които четѣхме Горския пжтникъ на Раковски, виждахме въ неговото лице агентъ на българския революционенъ комитетъ. И наистина о. Пахоми билъ създаденъ повече за революционеръ, отколкото за духовно лице. Това ни потвърждава Сп. Прокоповъ, който пише за него: „... Той често нападаше християнството (респективно духовенството — б. н.) съ тия думи: „Проклетата да е тая християнска вѣра, която така затжпи народитѣ. Проклето да е това християнско духовенство, което подъ булото на християнска религия държи въ най-дебело невежество народа“. И той иронизиралъ това духовенство, казвайки на о. Харитона: „Що се боишъ, бре попе, да станешъ владика, че не си ученъ? Доста е Екзархията да те облѣче въ архиерейска мантия, да ти даде патерица въ ржцетѣ, да ти наложи владишка корона на главата, па ела, спри се въ трона като статуя. Азъ ще държа слово на народа вмѣсто тебе“. Революционнитѣ наклонности на „дядо Цвѣтко“ се проявяватъ още по-ярко и въ следния случай. Когато той свършилъ своята одисея и се върналъ въ монашеството, като игуменъ на Бобошевския манастиръ, въ навечерието на заминаването на въстаницитѣ въ Разлога (Разложкото въстание въ 1878 г.), той свалилъ калимявката, запретналъ расото и въртейки сабля водилъ хорото на въстаницитѣ (Прокоповъ). В. Кънчевъ бележи, че о. Пахоми билъ единъ отъ най-първитѣ начинатели на Разложкото въстание и като такъвъ на 5. XI. 1878 г. светилъ вода и държалъ речъ предъ въстаницитѣ (СбНУК, кн. XII, стр. 284—85).

За да подпомогне подетото вече народно възраждане, о. Пахоми основалъ въ нѣкои села черковно-училищни каси. За основаването на такава каса въ Ковачовица той написалъ собственоржчно следния, запазенъ въ канцеларията на черковното настоятелство въ сжщото село.

Записъ и паметникъ на общеселско-оучилищна
ни касса.

Всѣкому е познато и извѣстно че три-четыри вѣка бѣхме, ахъ жалосты! по нещастію похлѹпени и задѹшени под отроводѣшныйтъ и нароубійственный фанаріотоелинскій връшникъ! Всѣкому е познато и извѣстно че тѣзи злобны фанаріотоелинисти съ лукавството си сполучили бежа на гърбѣтъ ны и неволею ги нѹсехми. Всѣкъ знае и всѣкому е извѣстно че тѣ съ адскозмійната си лукавщина и пеехитрена злоба силомъ сѣ бѣжа обвѣли ѳколо невѣнното наше тѣло и като ѳсойны зміи пѣха нашата простомѣрна кръвъ дотѳлко, щото, йзсмѹкваха даже и най послѣдната ны чувствѣтелно-крѣвна капчица! Отъ коѳто бѣхме, ахъ, крайно йзнемощѣли и въ далбѳкъ сѣнь нечувствѣнно-вѣковный ѳнедсѣни! — Но по умилостивленіето на Бѳга всѣхъ и по благоволѣніето на превозжелѣннѣйшаго и правдонародолѹбѣвнѣйшаго ны ймперѳтора соултанъ Абдоуль Азѣса. Като сѣ йзбавихми ѳтъ тѣхъ фанаріотоелинисти владѣцы, начнахме да сѣ порѳждаме като новы младѣнцы и да сѣ пробѹждаме и, йз' пеленѣтъ на невѣжеството да йзпѣлзаме. И, за коѳто ѳтъ благодарность двѣжимы сѣсъ отворено-повдѣгнаты ржцѣ жаркы молѣтвы возсылѣваме къмъ Господа Бѳга всѣхъ за здравіето и дѣлгодѣнствѣето на любимѣйтъ ни бащѣ соултанъ Абдоуль Азѣза, на когото всѣчкитѣ му вразѣ под-нозѣте му да паднатъ. Амѣнь! Прѳчее като сѣ намирахме ѳтъ дѣлжностьта си подкѣнени, къмъ ѳбщесѣлското ны возрождѣніе, за да йзнамѣрѣме срдѣство за вещественный матерѣалъ, чрезъ който бы брѣтски наварвѣли къмъ ѳбщесѣлското ны возрождѣніе и образованіе, и тѳ най пѣче за богодѣнната ны, и най драгоцѣнный даръ, предражѣйшата ны челѣдъ! Ето, за вашето возрождѣніе и просвѣщѣніе, О, возлѹбленѣи наши чѣда, сѣнове и дащѣрѣи, внѹци и потомцы, зарадѣ вѣсъ составлѣваме слѣднето свѣто дѣло, защѳто настѹпѣющитѣ ѳстоѣтелства вѣке наука йзискватъ. Като стоѣхме прѳчее неразбрѣнно на недооумѣнныйтъ матерѣалный пѣтъ, ѳто че сѣ явлѣва за добрѳщастіе, и въ нашето село, оный жаркослѣвный родолѹбецъ Г-нъ Цвѣно Димовъ или който е ѳтъ край посвѣтилъ всѣчкѣйтъ си живѳтъ, като за въ жертва народу, сѣрѣчъ за ѳбщонародното ны возрождѣніе, и фанаріѳтското йзотѣчеството ны йзганіе. Той добры и желѣтель сѣсъ всѣчката си старостъ и бѳлѣсти трудъ върхѹ трудъ прѣѣ да насъ всѣчкы ны ѹвѣщѣе, сѣлска кѣссица да сѣ составѣме и чрезъ нѣхъ учѣлище то си да под-дѣржѣме и чѣдата си да ѹчиме. Тѣмже и ныѣ като доброжелѣтелны Бащѣ къмъ возлѹбленныте ны чѣда и потѳмцы, соглѣсно и усѣрдно послу-

шахме неговитѣ чловѣкоспасителны совѣты ѿ наставленіа ѿ, всакой съсь сиромашлѣка си принесохме самоволна помощъ за основното составленіе на общеселската ны кассица, за вѣченъ залогъ на отеческата ны любовъ къмъ потомството ны. И това предприѣхми съ твърда надежда че ще послужи за доброто нарежданіе на училището ны ѿ воспитаніето на чадата ны. Прочее всакой сѣ задалжава отъ своата си чадолюбива совѣсть да принасѣ своата самоволна помощъ за началното основаніе на новосъставленната ны сиромашка ѿ общеселско-училищна кассица. И понеже за реченната кассица ще трѣбать настойници, за това ѿ ные съсь общосогласіе избрахме долубѣлѣзанныте шестъ дѣйствителны членове; които отъ любовъ самоволно прѣхна на себе си слѣдующата свата длѣжностъ, сирѣчь, да ны приканватъ да си внасаме длѣжното редовно въ кассата. И колкото пары сѣ собиратъ, незабавно да обавляватъ ѿ, комуто трѣбать съ лихва да сѣ даватъ за оумноженіето на кассата. Но ако бы дадатъ нѣкому отъ общекассинскитѣ пары бездобръ поржчителъ ѿ пропаднатъ, прочее тѣ Г-да членове ще отговарятъ на спомагателныте селски членове. Още сѣ задължаватъ да прибѣратъ кадѣто има ѿ други общественны като церковны имоты ѿли пары, щото ѿ тѣхъ да вложатъ въ общекассинските пары. Обаче такива вносы ще сѣ забѣлѣзватъ.

Прѣимѣтѣ прочее, О мѣлы нашы чада ѿ потомцы, тази наша слаба ѿ новосоставена сиромашка кассица, за любовенъ залогъ на отеческата ны къмъ васъ, милость, за която, касса отечески ви завѣщаваме да ѿ подкрѣплѣвате ѿ подпомогатѣ съсь вашитѣ оусердны приносы. . . . И така като ще можитѣ съсь лихвата отъ кассиннытѣ пары да подкрѣплѣвате училището си, щете да сте оучени, щете похубаво-достойно да почитатѣ чадолюбивите ны соултаны ѿ бащѣ, за които сте длѣжны да сѣ молите Богу за здравіето имъ, ѿ всичкитѣ имъ врази да паднатъ под нозѣте имъ. Щете да помните че съсь милостята на-народолюбивитѣ ны соултанъ Абдоулъ Ази за сѣ избавихме отъ фанариотелинскитѣ отровны ногкты! Щете да знайте да вѣрдид праотеческата си православна вѣра, щете да сѣ даржитѣ за своа-та си Българска народность, щете да знайте да сѣ неизмамвате отъ фанариотелинскитѣ, ѿ сливате въ гърчизма ѿда умножавате незначителната тѣхна горда народность, ѿ да ви наджхватъ во вражда къмъ Богданното османско царство, защото тѣ сѣ старатъ да сѣ оумножатъ отъ другитѣ народи, ѿ да от-тарватъ цариградъ! Но вы, които сте нашы сынове, отечески завѣтъ ви завѣщаваме, Благарската си народность да вѣрдитѣ, на-народолюбивитѣ ны соултаны вѣрни во вѣки да пребждитѣ.

Прїимїте прочее ѡ нáши наслѣдници товà нáше свато дѣло, кáто ѡскренъ залѡгъ за нáшата пáмьть предъ вáсъ.

Ето дѣйствителнитѣ членове за настоящата първо-начална годїна, Никѡла Иван-Бáневъ (Никола Ив. Ковачевски, б. н.), Стойлъ Титїмовъ, Ангелъ Малчанко, Тодоръ Илїевъ, Геѡрги Димїтровъ, Стоилъ Геѡрги.

Село Ковачоувица

1873 Маїй 27.

Тоя документъ е написанъ въ началото на 100-листень тефтеръ, преброенъ и завѣренъ отъ о. Пахомия. Както се вижда отъ сжщия документъ, той е протоколъ за съставянето на черковно-училищната каса и за избора ѝ на училищно настоятелство и въ сжщото време неинъ уставъ и най-сетне позивъ и заветъ къмъ възрастащето и бждещитѣ поколѣния „да я подкрѣпявате съ вашитѣ оусердни приноси“ и „съ лихвата отъ касиннитѣ пары да подкрѣпявате оучилището“, та „да сте оучены“. Следъ текста сж отворени смѣткитѣ на всѣки селянинъ по отдѣлно съ означение подаянията на дарителитѣ. А за да постави въ честолюбие всички селяни да внасятъ въ касата своитѣ „приноси“, той поржчва (бележи въ тефтеря) да не се зачеркнатъ имената на ония, които не биха ѝ дали помощъ, но да стоятъ записани за вѣченъ укоръ отъ потомството.

Народополезната дейность на о. Пахомия обаче не продължила много време. Следъ заминаването на о. Харитонъ „все по интригитѣ на пропагандата“ той билъ интерниранъ въ Сѣръ, придружаванъ отъ сувария, за това, че проповѣдвалъ словото Божие — пишатъ отъ тамъ на в. Право¹). Отъ тукъ тоя народенъ будителъ билъ изпратенъ въ Солунъ и отъ тамъ въ Цариградъ, гдето билъ арестуванъ. Екзархията по тактически съображения не се застѣпила официално за него, но изпратила пребиваващия тамъ народенъ представителъ К. В. Сарафовъ при д-ра Караконовски въ руското посолство, който направилъ потрѣбното за освобождението му, което станало при условие о. Пахоми да се завърне въ Рилския манастиръ. Отъ Солунъ до манастиря той билъ придружаванъ отъ стража. Въ 1876 г. о. Пахоми билъ изпратенъ съ учителя Стоянча отъ Враня на заточение и следъ освободителната война, амнистиранъ, се завърналъ въ сжщия манастиръ. Отъ тукъ той билъ изпратенъ за игуменъ на Бобошевския манастиръ, гдето и починалъ. (вж. Прокоповъ).

Заминаването на о. Харитона за Цариградъ силно възбудило гръцкото духовенство и неговитѣ привърженици. Като пръвъ етапъ на тѣхната реакция било изгонването отъ Неврокопско на о. Пахомия. Отъ друга страна гръцкитѣ учители въ Сѣрско, свикани на съборъ въ санджанския центъръ на курсъ по въвеждането на звучната метода, призовали своитѣ събратя

¹ в. Право, г. VIII, бр. 15 отъ 23. VI. 1873 г.

отъ гъркоманскитѣ села въ Неврокопско и решили да засилятъ пропагандата въ тѣхъ. Въ резултатъ на това гъркоманитѣ въ с. Бѣлотинци, гдето преди една година и половина било отворено българско училище, намислили да убиятъ българския учителъ Димитъръ Маврудиевъ и за да нѣма кой да имъ попрѣчи, оплакали се на Неврокопския каймакамъ, че не билидопущани въ черквата и училището. Вследствие на това оплакване българскитѣ първенци били закарани въ Неврокопъ, придружавани отъ сувари. Тогава четворица гъркомани нападнали жилището на учителя въ училището, който се скрилъ и наблюдавалъ подвига имъ. Изтървали учителя, тѣ задигнали учебнитѣ пособия на стойностъ около 3,000 гроша. Учителътъ се оплакълъ на каймакама, който препратилъ жалбата му на „давието“, което произвело следствие и установило виновността на нападателитѣ. Каймакамътъ обаче прѣчилъ на хода на дѣлото, което принудило тжжителя да отиде съ преписи отъ следственитѣ протоколи въ ржка въ Сѣръ, отгдето го връщатъ назадъ съ заповѣдь до каймакама: „да прегледа работата“. Последниятъ го праща обратно да продължи тамъ тжжбата си. Учителътъ отива пакъ въ Сѣръ, отгдето поискватъ преписката. Резултатъ никакъвъ. Мавродиевъ трети пжтъ слиза въ Сѣръ, гдето тормозътъ продължилъ, а това го накарало да се оплаче телеграфически на валията¹).

Гръцката пропаганда се опитала да убие и „изпратения отъ панславистическата пропаганда“ български учителъ въ Сѣръ С. К. Салгънджиевъ, но подкупениятъ убиець, гъркътъ Янаки Джелеполу, по съветитѣ на господаря си Бекиръ ефенди, не извършилъ убийството²). Това проектирано убийство, споредъ сѣрския митрополитъ Неофитъ било клевета³). Само признанието на Джелеполу и неговото 3-месечно задържане въ затвора опровергаватъ Неофита. Следъ тоя опитъ за убийството на Салгънджиева последвалъ и другъ⁴).

Вълната на възраждането заливала и българскитѣ села въ Сѣрско. На първо мѣсто е спечелено за народна кауза голѣмото българско село Горно-Броди, за което не малко спомогналъ учителътъ Георги Ивановъ отъ Либяхово, за когото говорихме на друго мѣсто и „който покрай гръцкия, въвелъ въ училището, отчасти и въ църквата, и българския езикъ“⁵).

Тая вълна минала и презъ манастира Св. Иванъ Предтеча, който бѣше далъ мнозина отъ активнитѣ народни будители⁶)

¹ в. Право, г. VIII, бр. 38 отъ 30 XI. 1873 г.

² в. Турция, г. VIII, бр. 15, 27. V. 1872 г.

³ Йор. п. Георгиевъ и Ст. Н. Шишковъ, Българитѣ въ Сѣрското поле, стр. б. док. IV.

⁴ И за двата опита гл. Стефанъ К. Салгънджиевъ, Лични дѣла и спомени, 68 и 69.

⁵ Ст. К. Салгънджиевъ, Лични дѣла и спомени, стр. 72.

⁶ В. Кънчевъ, кн. XI. стр. 240.

се засилила още повече чрезъ връзките на неговитѣ братя — монаси съ околнитѣ села. Но напразно сѣрскиятъ митрополитъ Неофитъ писалъ на синодалния архиерей Неофитъ Дерковски (13. X. 1872 г.), че „тукашната обитатель Св. Предтеча е огнище на панславизма (к. н.), ...и че ако Черквата не вземе потрѣбнитѣ мѣрки, отъ него ще се разпространи заразата въ всичкитѣ тукашни мѣста“ и се оплаква: „...не стигатъ скърбитѣ и притѣсненията, които търпя отъ българогласнитѣ села, що сега тукашнитѣ членове на пропогандата издѣно вече разбѣркаха (к. н.) Следъ провъзгласяването на схизмата, но ето че...“ „... Δὲν ἀρκεῖ δὲ αἱ θλίψεις καὶ αἱ ωτεροχωρία, τὰς ὁποίας ὑποφέρω ἐκ τῶν βουλγαρῶν χωρίων, τὰ ὅποια ἀνεωτάτωσαν τὰ ἐνταῦθα μέλη τῆς Προλαγῆ: ἤδη μετὰ τὴν κήρυξιν τοῦ ωχίσματος, ἀλλὰ...¹⁾ Той пише и на патриарха Йоакима III. (26. I. 1873 г.), че „... Тѣзи отци на думи отказватъ, че взиматъ участие въ подтикването на панславиститѣ, но дѣлата не се съгласяватъ съ тѣхнитѣ думи...“ Въ писмото си до Неофита Дерковски, Неофитъ Сѣрски се хвали, че „азъ успѣхъ да разстрою кознитѣ на тукашнитѣ панслависти, но за въ бждеще...“ а на патриарха съобщава, че съ помощта на мютесарифа и изпратената тия дни заповѣдь „ние се надѣваме да ограничимъ отчасти потока, който иде противъ насъ (к. н.)“ *ἐλλίξομεν γὰρ περιορίσωμεν ἐν μέρι του καθ' ἡμῶν ἐπερχόμενον χεῖμαρρον*²⁾ Безрезультатни сж и укоритѣ на патриарха Антимъ V чрезъ игумена о. Теодосия къмъ монаситѣ на казания манастиръ, който се бѣркалъ въ непристойнитѣ имъ действия на българомислещитѣ, които не само съвѣститѣ на вѣрнитѣ съблазняватъ, но нанасятъ „срамъ на светата обитель“ (15. I. 1873 г.)³⁾.

Ентузиазъмътъ на българитѣ въ Драмско и Зѣхненско е не по-малкъ. Българскитѣ училища въ Плевна (Драм. каза), Калаподъ, Скрижово и Просѣченъ (Зѣхн. каза) съ своитѣ млади, енергични учители не закѣснѣли да съживятъ народното съзнание и да повдигнатъ борческия духъ на народа за извоюване духовната си независимостъ. Тука гонитбата на гръцкото духовенство е въ своя разгаръ. Подобно на последния патриаршески епископъ Синесий въ Русе и на епископъ Партений Римнишки въ Карнобать⁴⁾, Плевенци и Скрижовяне изгонили по единъ позоренъ начинъ драмския митрополитъ Йоаникия. Своето изпжждане отъ Плевня той описва въ кодекса на Драмската митрополия. Ето нѣколко реда отъ това описание: „... На 22 януари като заминахме за поменатото село, едвамъ стигнахме около 12 часа вечерята, когато нѣкои отъ жителитѣ селени,

¹⁾ Йорд. п. Георгиевъ и Ст. Н. Шишковъ — Българитѣ въ Сѣрското поле, стр. 7, док. IV.

²⁾ Хр. Стояновъ, Македонски прегледъ, г. I, кн. I, стр. 72—73.

³⁾ Йорд. п. Георгиевъ и Ст. Н. Шишковъ — Българитѣ въ Сѣрското поле, стр. 8, док. V.

⁴⁾ в. Съвѣтникъ, г. I, броеве 45 и 47 отъ 1864 г.

злонравни и мизерни съ ножове и дървета излѣзоха противъ насъ, като противъ разбойници и злодейци и като ни изругаха по начинъ, по който не могатъ да се нарекатъ християни, изхвърлиха ни отъ селото въ лошо положение, безъ да извършимъ нѣкакво зло, а архиерейскитѣ ни принадлежности и останалия обикновенъ багажъ изваляха въ калъта и въ нечистотията (к. н.) и едвамъ избѣгнаха боя и всѣко друго посрамление прѣзъ цѣлата нощъ подъ найгъстата мъгла се върнахме въ Драма, като спасихме себе си и ближнитѣ около насъ..." (*"... τὰ δὲ Ἀρχιερατικά ἡμῶν καὶ τὴν λοιπὴν συνήθη ἀποσκευὴν ἐκύλιον τῷ βορβόρῳ καὶ τῇ ἀκαθαρσίᾳ καὶ μόλις ὑπεκφυγόντες τὸν ξυλιωμὸν καὶ πάσαν ἄλλην καταιωχόνην δι' ὅλης τῆς νυκτὸς ὑπὸ παχυλώτατον σκοτὸς ἐπανήλθομεν εἰς Δράμαν ὡώωαλτες ἑαυτοῦς καὶ τοὺς περὶ ἡμᾶς οἰκείους..."*)¹

Преди да опишемъ Йоаникиевото изпжждане отъ Скрижово, ще кажемъ нѣколко думи за причинитѣ, които го предизвикали. Въ това село, брояще 300 българи кжци, въ началото на учебната 1873/74 г. било отворено българишко училище съ учителъ Н. Гологановъ и въведено славянско богослужение въ черквата. Йоаникии наклеветилъ като бунтовници учителя п. Филарета и първенцитѣ Тодоръ Петрушъ и Иванча, които вързани и закарани отъ суварии, били арестувани въ Захна. Каймакамътъ ги задържалъ три дни и ги освободилъ съ задължение да му представятъ заповѣдь, че иматъ право да се откажатъ отъ грѣцкия владика, каквато тѣ поискали телеграфически отъ валията Мидахъ паша.² Тая случка произвела голѣмо възбуждане между Скрижовяне. Нѣколко седмици по-късно дошли въ селото п. Андонъ Жостовъ отъ Гайтаниново и х. Георги п. Ивановъ, учителъ отъ Просѣченъ, пратеници на учителското дружество, за събиране помощи чрезъ ръсене на вода. Митрополитъ Йоаникии, уведоменъ за това и придруженъ отъ две заптиета и двама гъркомани, на 26. XII. 1873 г. отишелъ въ Скрижово, ужъ да помири селенитѣ, а въ сжщностъ да попрѣчи на мисията на пратеницитѣ. А за да възстанови своя престижъ, той решилъ да служи въ старата черква, българишкитѣ свещеници и народътъ бидейки въ това време въ новата. Последнитѣ, известени за пристигането и намѣрението му, се впуснаха и го пресрещнаха съ заплашителни викове и жестове. Бунта предвождала една жена. Владиката се уплашилъ, седналъ на земята и вдигналъ ржце да ги благославя и изпроси отъ Бога прошка, че не знаятъ, що правятъ. Това не му помогнало. Свитата му се разбѣгала и заптиетата съ мжка го отървали отъ ржцетѣ на тълпата.³

¹ Йорд. п. Георгиевъ и Ст. Н. Шишковъ, Българитѣ въ Драмско, Зъхненско и пр., 3.

² в. Право, г. VIII, бр. 39. 7. XII. 1873 г.

³ Сп. Прокоповъ. Срв. в. Напрѣдъкъ, г. IX, бр. 1, 13. VII. 1873 г.

Като говоримъ за гонитбата на гръцкото духовенство, тука му е мѣстото да кажемъ, че отъ гръцкитѣ владици, подвизавали се въ Драмския и Сѣрския санджаци, най-много пострадалъ Неофитъ, бивши Вратчански. Оттегленъ презъ 1874 г. отъ Вратчанската епископия следъ назначението отъ Екзархията на епископа Аверкей за Вратчански митрополитъ¹, Патриаршията го натоварила веднага съ специална мисия, да умири духоветѣ въ споменатитѣ санджаци, а въ сжщностъ да подържа духа на гъркоманитѣ тамъ и да се старае да спечели наново за цариградската черква отреклитѣ се отъ нея „българогласни елини“ (sic). До колко тая мисия на Неофита била въ разрѣзъ съ неговитѣ качества, може да се сжди по характеристиката, която му дава Доротей Софийски, който го препоръчалъ на Вратчанци и „като невѣста го заведохъ въ епископията“, казва той и се оплаква отъ него предъ патриарха. Поради умразата на вратчанци Неофитъ живѣлъ въ Орѣхово и клеветилъ Доротея, че негови роднини, па и самиятъ той го преследвалъ и пише Доротей на патриарха между друго: „... Не приемамъ тия лукави клевети, които мога да отдамъ само на единъ шарлатанинъ (к. н.), като Вратчански. . . Такива безсѣвѣстни архиереи ставатъ причина на разнитѣ смутове (к. н.) и не малко неприятности докарватъ и на църквата и на общото спокойствие. Чуло ли се е архиерей, когато свещенодействува, да употребява леванто и помада! Само това казвамъ, а другото премълчавалъ. . .“² Той се установилъ въ Неврокопъ, гдето, споредъ сведенията на в. Неологосъ отъ тамъ „схызматицитѣ были по-дебелоглави“, та „за тая цель билъ изпратенъ отъ майката черква, която му заповѣдала изрично да седи тука“. Неофитъ лъгалъ на лѣво и на дѣсно, че билъ изпратенъ отъ Екзархията, за да бжде приетъ въ домоветѣ и черквитѣ на българитѣ. Той почналъ въ Неврокопъ съ афорезмо противъ мѣстната българска община и нейнитѣ първи хора (ibid). Това възбудило много българитѣ въ града и казата. Въ Черешово не билъ допустнатъ въ черква³. За всичкитѣ спънки и неприятности, които му правили българитѣ, той се оплаквалъ на властѣта и искалъ наказанието на виновницитѣ. До колко обаче тя обръщала внимание на тия оплаквания се вижда отъ това, че Неофитъ се оплаква въ в. Неологосъ, „защо не сж били сждени и наказани, ужъ както трѣбва, онѣзи българи, които по-преди, нѣкога се отнесли неприлично и враждебно съ него“.

На 21 юни 1875 г. Неофитъ билъ въ Крушово, Д.-Хисарска каза, Мелнишка епархия, гдето „седемьтѣ гъркомани“ го

¹ Архива на Д-ръ Ст. Чомаковъ — СБАКН, кн. XII. 187—188 (българския преводъ).

² в. Напрѣдъкъ, г. IX. бр. 36, 5. IV. 1875 г.

³ в. Кънчевъ, СБНУК, кн. XII, 223—224; в. Источно Врѣмя, бр. 46—47, 4, I. 1875 г.

въвели ношно време въ черквата, като счупили стъклото на единъ прозорецъ. Тукъ той извършилъ богослужение. Намѣрили се сутринята предъ свършения фактъ, крушовяни понесли мълчаливо обидата. Тѣ, обаче, не му простили и му устроили засада въ мѣстността „Пресѣкъ“ по пѣтя за Неврокопъ, гдето билъ малтретиранъ немилостиво, като му отрѣзали съ ножъ и брадата¹. Споредъ в. Phare de Bosphore, по сведения отъ Сѣръ, Неофитъ бидейки въ Д.-Хисаръ, билъ повиканъ въ Крушово „да благослови жителитѣ и да прости схызматицитѣ“ и на връщане за Неврокопъ билъ нападнатъ отъ шестима българи, които „го озлобили“ и че докторитѣ въ Неврокопъ му помогнали (в. Напрѣдѣкъ, г. X. бр. 51. 19. VII. 1875 г.), а по други сведения пакъ отъ Сѣръ, нѣколко злодейци отъ казаното село го смазали съ бой. „Дветѣ му рѣце били строшени и главата му сдробена, а снагата му заприличала, казватъ, на пастърма“. (Ibid, бр. 53, 2. VIII. с. г.). Д.-Хисарскиятъ каймакамъ отишелъ въ Крушово за разследване на случката. Заподозрѣни и арестувани били крушовскиятъ учител Н. Гощановъ, кърчовскиятъ кметъ и едно друго лице отъ Кърчово, които били изтезавани и изпратени въ казалийския центъръ и отъ тамъ въ Сѣръ. Тѣ били задържани безъ разпитъ два месеца и половина и когато здравето на Неофита позволило това, той билъ повиканъ за очна ставка. Споредъ Салгънджиева, обвиняемитѣ самопризнали извършеното отъ тѣхъ насилие надъ него и били осждени на затворъ по една година и половина и че единъ отъ сжщитѣ, Георги Кондовъ отъ Кърчово, умрѣлъ въ затвора².

Както видѣхме по-горе о. Харитонъ заминалъ за Цариградъ въ края на май 1873 г. Въпрѣки подетата противъ него кампания отъ неприятелитѣ му, неговитѣ избиратели чакали съ нетърпение завръщането му като кириархъ на новопроектираната епархия. За да се осуетятъ постѣпкитѣ противъ ржкополагането му и да се ускори то, билъ изпратенъ въ Цариградъ особенъ представителъ, Тодоръ Стефановъ отъ Неврокопъ, да действува въ тая смисълъ. Бавенето на ржкополагането наложило отиването тамъ презъ мартъ 1874 г. и на просѣченския учител х. Георги п. Ивановъ. Той занесълъ „протестъ“ до Св. Синодъ и устно доказалъ, че спасението на епархията било въ ржцетѣ на о. Харитона, но не билъ чуенъ — оплаква се той на д-ръ Чомакова. Съ разочарование го посрещнали мнозина въ Сѣръ и Просѣченъ. Макарь учителското дружество да писало за това на Екзархията, съобщили му отъ Цариградъ, че следъ 10-месечно суетно чакане о. Ха-

¹ В. Кънчевъ СБНУК, кн. XI, 527. Срв. в. Напрѣдѣкъ, г. X, бр. 61, 27. IX. 1875 г. Гл. и Проконова, Ст. К. Салгънджиевъ погрѣшно пише, че случката съ Неофита въ Крушово станала презъ 1873 г. и то по празниците на рождество Христово. — Лични дѣла и спомени, 84.

² Стеф. К. Салгънджиевъ, Лични дѣла и спомени, 88.

ритонъ се готвѣлъ да се завърне. „И това нещастие ако имаме, тогава всички наши старания отиватъ напусто“¹. Така и станало, само че очакваниятъ владика, сега вече архимандритъ Харитонъ, не се завърналъ въ Неврокопъ, но билъ назначенъ къмъ края на декемврий с. г. за екзархийски намѣстникъ въ Берковица². Изглежда, че ржкополагането на архимандрита Харитонъ за владика не станало не толкова поради прѣчкитѣ на противниците му, колкото вследствие на неблагоприятнитѣ резултати отъ истилямитѣ, които, започнали презъ 1873 г., презъ мартъ 1874 г. още не били свършени. Истилямитѣ въ Драмския и Сѣрския санджаци не изразявали волята на населението въ тия мѣста, е казано въ една дописка отъ Сѣръ (24. XII. 1873 г.) за това, че грѣцкитѣ владици преди пристигането на истилямджиитѣ настанявали за „кьойбашии и аазии“ гъркомани, които имъ заявявали, че населението желаело да си остане подъ ведомството на Патриаршията. Българитѣ се оплаквали на каймакамитѣ за това, но били окачествени отъ последнитѣ като „фесатчи“. Селянитѣ въ Крушово и Кърчово заявили, че признаватъ Екзархията. Кьойбашииитѣ и аазите се противопоставили на това заявление и първитѣ били арестувани въ единъ яхъръ³. Отъ едно писмо на българския учителъ въ Сѣръ С. К. Салгънджиевъ се вижда, какъ грѣцката пропаганда е приготвявала трескаво своя успѣхъ въ истилямитѣ. Голѣмо гонение на българитѣ отъ страна на гърцитѣ, усилена пропаганда по селата отъ влиятелни гърци, пише Салгънджиевъ⁴. Златниятъ телець на грѣцката пропаганда, организирана безупрѣчно, сръжността на нейнитѣ агенти, които получавали и морална и материална подържка отъ много елински срѣди и центрове⁵, отъ една страна и отъ друга — липсата на навикъ и парични срѣдства на нашитѣ сънародници, да прѣскаатъ на лѣво и на дѣсно злато, за да печелятъ подържката на политическата власть, тѣхната сравнително по-малка опитностъ отъ тая на противниците имъ, праволинейността имъ въ подетата борба, базираща се върху правотата на тѣхната кауза — ето на кое се дължи пропадането на тая кауза при истилямитѣ.

Следъ о. Харитона за председателъ на Неврокопската община билъ избранъ х. п. Атанасъ Хрисимовъ отъ Старчища,

¹ х. Георги п. Ивановъ до Д-ръ Ст. Чомаковъ отъ 26. III. 1874 г. СБАКН, кн. XII, ч. II, стр. 229.

² в. Вѣкъ, г. I, бр. 52, 28. XII. 1874 г.; в. Источно Време, г. I, бр. 46, 4. I. 1875 г.

³ в. Levant Times, българско издание, г. I. бр. 41. 12. I. 1874 г.

⁴ Ст. К. Салгънджиевъ до Д-ръ Чомаковъ отъ 5. X. 1873 г. СБАКН, кн. XII, ч. II, стр. 475.

⁵ Общата сума на пожертвованията, постъпили въ касата на тая пропаганда до 1872 г., споредъ една часть отъ нейната архива, попаднала въ ржцетѣ на члена отъ Сѣрската българска община Костадинъ Пабукчията, възлизала на 1.320.000 драхми. — Стефанъ К. Салгънджиевъ, Лични дѣла и спомени, 54.

който останалъ на тоя постъ цѣли 3 години, когато (1876 г.) наредъ съ другитѣ дейци¹, бѣ хвърленъ въ затвора. Той бѣше единъ обикновенъ селски свещеникъ, надаренъ съ силна воля, голѣма енергия и рѣдъкъ хуморъ, който и отъ най-критическитѣ моменти въ живота създаваше елементи на комизмъ и съ това облекчаваше положението, претжпявайки остротата на настъпилата криза и подържайки борческия духъ. Отъ Неврокопския затворъ, гдето спѣше въ яслитѣ на яхъра и гдето между многото други затворници и пишещиятъ тия редове слушаше неговия неизчерпаемъ хуморъ, той бѣ премѣстенъ въ Сѣръ, гдето на 15. VIII. с. г. бѣ освободенъ. Следъ него председателското мѣсто на общината било заемано отъ следнитѣ лица: п. Димитръ Икономовъ съ прекъсване, Георги Пализоевъ, Ламбраки и най-после дохождането на българския архиерей Илариона — п. Н. Саевъ, изпратенъ отъ Екзархията (Прокоповъ).

Неофитъ бивши Вратчански продължавалъ и презъ 1876 г. да пребивава въ Неврокопъ. Събитията отъ тая година му дали случай да си отмъсти на българитѣ за нанесения му преди две години побой и да се препоръча на Патриаршията съ своята българоядска дейность. И той въ споразумѣние съ драмския митрополитъ Иоаникия почналъ да клевети като бунтовници българитѣ въ Неврокопъ. Въ едно кжсо време всичкитѣ по-видни българи въ Неврокопско бѣха затворени, пише В. Кънчевъ СБНУК, кн. XII. 225². Отъ неврокопскитѣ първенци бѣха наклеветени и затворени следнитѣ лица: Илия Дуковъ, Апостолъ Смиляновъ, Георги Ангелаковъ, Иванъ Абаджиевъ, Никола Абаджиевъ и Георги Христовъ и председателтъ на общината х. п. Атанасъ, учителтъ П. В. Сарафовъ и К. В. Сарафовъ. Тукъ бѣ докаранъ и Никола Ив. Ковачовски и единъ отъ синоветѣ му. Неговото погубване било предрешено и това се доказва отъ факта, че бѣха нагласени лъжливи свидетели отъ родното му село, които подъ страхъ, че ще заплатятъ съ живота си, твърдѣха, че го видѣли въ Ковачовскитѣ планини да обучава една група бунтовници отъ Батакъ. Поради важността на престъплението си той бѣ затворенъ самъ въ една мрачна стая, пазенъ отъ специаленъ постъ. По-голѣмата частъ отъ затворенитѣ въ Неврокопъ бѣха освободени на самото мѣсто съ голѣмъ откупъ, а другитѣ бѣха изпратени въ Сѣръ и освободени тамъ. Само Н. Ив. Ковачовски и синътъ му бѣха изпратени отъ Сѣръ презъ Драма—Кавала—Ксанти—Чепеларе за Пловдивъ, за да бждатъ сждени отъ тамошния специаленъ сждъ, който сигурно щѣше да ги осжди на смъртъ³.

Нека ни бжде позволено едно малко отклонение отъ нашия предметъ тукъ. Презъ първитѣ дни на юний с. г., когато

¹ Стефанъ К. Салгънджиевъ, Лични дѣла и спомени, 96 и 97.

² Гл. и Ангелъ Ивановъ — УчПр., г. XXV. кн. 7 и 8, стр. 1127.

³ Срв. Ст. К. Салгънджиевъ, Лични дѣла и спомени, стр. 100.

нашитѣ разпити отдавна бѣха приключени, ние, затворниците въ Неврокопъ, бѣха свидетели на една трогателна гледка. При вечерь, бидейки още въ двора на затвора, ние доловихме единъ особенъ шумъ, който постепенно се доближаваше до насъ. Въ глъчката се слушаха вече ясно думитѣ: „комиталаръ“, „гяурларъ“, „вурунъ“ (комити, гуяри, удрете) и на пѣтната врата на конака се зададе една редица хора, вързани едни за другъ, гологлави, съ разрошавени коси и бради, оваляни въ калъ. Тѣ бѣха 33 затворници отъ разложкитѣ села, които на чело съ 8 свещеника бѣха яздени по пѣтя отъ придружаващитѣ ги войници и немилостиво биени отъ турцитѣ по Неврокопскитѣ улици. Тѣхната участъ въ тамошния затворъ е описана отъ одного отъ тѣхъ.¹ Следъ 32-дневенъ затворъ тѣ бѣха освободени, като броиха 600 лири турски откупъ. Нѣколко седмици преди докарването имъ, тука бѣха доведени пакъ отъ разложкитѣ села: Георги Чолаковъ отъ Долно-Драглища, учителъ въ Сестримо, неговитѣ съселяни братя Тодоръ и Алекса, х. Благо отъ Добриница, нѣколко други разложани и едно панагюрче Петръ, за което казваха, че билъ отъ Ботевата чета. Турската инквизиция въ Разлогъ набивала клечки подъ ноктитѣ на Чолакова за да изтръгне отъ него самопризнание, а Алекса обвиняваха, че бидейки ножаръ въ Бѣлово, снабдявалъ въстаницитѣ съ оръжие и убилъ полицейския началникъ при тамошната гара, нѣкой си арапинъ. Тия подвизи струваха на Алекса много скъпо, както ще видимъ по-доле. Повечето отъ тия затворници бѣха изпратени въ Пловдивъ, едни въ нашата първа партида, други въ втора партида. Първата нощъ следъ тръгването ни отъ Неврокопъ преспахме въ Каракьой, село разположено на самитѣ поли на Черна-гора. Тука предъ очитѣ на всичкитѣ затворници вечерята се нагласяваше нѣщо лошо между началника на нашата стража и единъ прочутъ въ тоя край главорѣзъ, който отвреме-на-време отправяше къмъ насъ кървожадни погледи. „Изгубени сме“, казвахме всички помежду си. Другия день напустнахме селото при пукване на зората. Когато вече навлизахме въ гората, ние които бѣхме останали назадъ, гдето бѣше началникътъ на стражата, чухме сърдцераздирателни викове и зловещото ехо на ударитѣ, които се сипѣха върху нашитѣ другари. Явно бѣше, че бѣхме нападнати отъ разбойническата банда на главорѣза. Началникътъ се приструваше, че не чуе, но следъ като затворницитѣ бѣха смазани съ бой, той се впустана да разгонва бандититѣ. Въ Драма бѣхме вкарани въ двора на затвора, гдето бѣхме оставени нѣколко минути на ударитѣ и ритницитѣ на престъпницитѣ турци. Въ Кавала ни тикнаха въ тѣсна и низка стая, гдето едва можехме да седнемъ, а не и да легнемъ. По едно чудо не можахме да се задушимъ отъ нетърпимата жега (пѣтувахме въ първитѣ дни на августъ) и отъ

¹ Свещеникъ Иванъ п. Панайотовъ Асянчинъ, 58—59.

отровнитѣ изпарения на нужника, отъ който ни дѣлѣше тънка стена отъ летви. Въ Ксанти бѣхме настанени въ новъ модеренъ затворъ. Тука ни турнаха желѣза не само на краката, но поставиха на шията на всички ни по една халка и презъ тия халки прокараха единъ дебелъ синджиръ, който се провираше презъ други прикрепени въ каменния зидъ халки, между които бѣхме наредени, насѣдали върху тухления подъ, допрѣли гърбоветѣ си до зида. Така прекарахме нощъта безъ да можемъ да легнемъ. Алекси пѣтуваше въ нашата партида и отъ Неврокопъ за Сѣръ и отъ тамъ за Пловдивъ. Презъ повечето турски градове и села, презъ които минахме, той вземаше где по-голѣма, где по-малка порция бой. Капналъ отъ продължителното пѣтуване пешъ (на затворниците, които мѣжеха да плащатъ, бѣше позволено да яздатъ), съсипанъ отъ бой, съ скжсани опинци и съ покрити отъ рани крака, Алекси падна на пѣтя въ Родопитѣ и не можа да ходи повече. Единъ отъ заптиетата го буквално преби съ колъ. Не можайки сега и да седи, натовариха го на единъ конь, като привързаха на другата страна на самара единъ тежъкъ камъкъ. Тоя мжченикъ бѣше високъ човѣкъ, та главата и заднитѣ му краища висѣха презъ цѣлия пѣтъ вѣнъ отъ самара. Въ такова положение той бѣ закаранъ въ Пловдивъ. Тука друга интересна гледка. Придружаващиятъ ни отъ Сѣръ полицейски началникъ, който смѣняваше охраната въ всѣки административенъ центъръ, ни предаде на директора на Пловдивския затворъ (тумрукъ-аасж) по списъкъ. Всѣки повиканъ затворникъ се пропускаше презъ една тѣсна врата въ двора на затвора, съпроводенъ съ силенъ ритникъ, падайки въ двора на лицето си. За наше голѣмо очудване, всички ние бивахме заобиколени отъ вжтрешнитѣ затворници, които ни вдигаха, прегръщаха и ни утешаваха: „Не бойте се, братя, спасени сте“. Амнистията по априлското въстание, била обявена въ Пловдивъ нѣколко дни преди нашето пристигане тамъ, което бѣше закъснѣло поради непрекъснатитѣ проливни дъждове въ Родопитѣ.— Н. Ив. Ковачевски, разорениятъ материално, съ безнадеждно разстроено здраве, преследваниятъ на всѣка стѣпка отъ политическата власть и по чудо спасенъ при две засади, презъ 1881 г. напустна роденъ край и се пресели въ историческия Батакъ, гдето следъ безуспѣшно лѣкуване въ Пловдивъ почина следната година.

Ние се връщаме на предмета си. Неофитъ държалъ затворена българската черква св. Арахангелъ отъ 15. V. до 1. VIII. 1876 г., като прибралъ богослужебнитѣ книги въ гръцката митрополия и упражнилъ силенъ тероръ надъ неврокопчани изобщо, нѣкои отъ които наново признали Патриатшията.¹ Той тръгналъ по мървашкитѣ села, придруженъ отъ п. Димитъръ

¹ Сръ. В. Кънчевъ, кн. XII. 225 и Ангелъ Ивановъ — Уч. Пр., г. XXV, кн. 7 и 8, стр. 1127, 1128.

Икономовъ и отъ едно дете отъ разорения отъ башибозуцитѣ Батакъ за да плаши селенитѣ, че ако не се откажатъ отъ Екзархията, и тѣхъ ще постигне участъта на това село. Гайтаниновци не му позволили да влѣзне въ черквата, като го поканили да напустне селото и да заплати разноскитѣ си. Той обиколилъ и Сатовча, Доленъ, Лященъ и Скребатно. Скребащани го изпждили. При всичкитѣ обаче негови заплашвания и насилия по селата „тогава българитѣ не се поддадоха и нито едно село нѣма, което на ново да подслони глава на владиката“, бележи В. Кънчевъ (кн. XII, 224). Когато съсрѣдоточенитѣ въ Неврокопъ баши-бозукъ и аскеръ заминали за Босна и Херцеговина, гдето бѣше избухнало възстание, неврокопчани си поискали чрезъ властѣта черквата, богослужебнитѣ книги, ограбения въськъ 45 оки и два чувала дарове, които Неофитъ имъ повърналъ¹, но съ известно ограничение на правати имъ. Така той служилъ въ черквата на патронния ѣ праздникъ и назначилъ свой епитропъ, който не имъ давалъ смѣтка, злоупотрѣбилъ 2,000 гроша черковни пари и задържалъ нѣколко отъ задигнатитѣ богослужебни книги, които въ яростѣта си предалъ на единъ фурнаджия-влахъ да ги изгори, но жената на последния отъ религиозенъ страхъ не позволила да стане това. Българитѣ едва търпѣли това положение и най-сетне презъ страстната седмица следнята 1877 г. наредили въ черквата и свой пангаръ. Това обаче предизвикало смуть и тѣ се оплакали на властѣта, която въстановила старото положение (Прокоповъ и Манушовъ).

До като презъ течението на освободителната война и турскитѣ власти и гръцкото духовенство съ неговитѣ сътрудници, па и българитѣ не предприемали нищо и били въ очаквателно положение, следъ Берлинския договоръ настанали тежки времена за последнитѣ. Обявено било военно положение съ военни сѣдилища. Всѣки треперѣлъ отъ страхъ, когато чуелъ името си. Турцитѣ охотно давали ухо на клеветитѣ на гръцкия владика. Думата българинъ означавало бунтовникъ. Въ Неврокопъ било основано гръцко епископство съ епископия, разположена въ усвоения вече Рилски метохъ, гдето днесъ се помѣщава държавната болница. Тука дошелъ новъ владика Хрисантъ, който надминалъ въ всичко Неофита. Той билъ типъ на деморализиранъ калугеръ. Любителъ на оргиитѣ, Хрисантъ се сприятелилъ съ чиновницитѣ отъ военното сѣдилище, образувалъ гуляеща компания, та било съ това, било съ подкупъ можалъ да върши, каквото си искалъ въ града и по-селата. И започнали арести, глоби и побоища за признаване Патриаршията. Всичкитѣ мървашки села безъ Гайтаниново и Старчища подъ силенъ тероръ се отрекли отъ Екзархията и минали на ново подъ ведомството на Цариградската черква. Източната

¹ Срв. Ангелъ Ивановъ, Уч. Пр., г. XXV, кн. 7 и 8 стр. 1128, 1129.

часть на казата обаче не е направила това, но то ѝ струвало скъпо: затвори, заточение, материално разорение¹).

Военното положение поради дейността на български чети продължило до 1890 г. Прочутиятъ усмиритель Кемикъ-Къранъ, началникъ на турскитѣ потери, съсипалъ съ бой невинни българи (Прокоповъ). До това време никой не смѣлъ да се оплаче отъ гръцкия владика. Неврокопската община сжществувала само на име, но училището и черквата не били затворени окончателно. Неврокопчани нѣмали представителъ нито въ беледието, нито въ идарето, нито въ мехкемето (В. Кънчевъ *ibid* 226). Хрисантъ билъ вдигнатъ сжщата година и замѣстенъ отъ епископъ Григория. Поради благосклонното си поведение къмъ българитѣ въ казата изобщо той билъ намразенъ отъ гъркоманитѣ и наклеветенъ предъ Патриаршията като българофилъ. Когато билъ повиканъ въ Цариградъ за обяснение, той намѣрилъ за благоразумно да избѣга въ България, гдето българското правителство го пенсионира. Той почина преди нѣколко години въ София. Презъ 1894 г. се образува Неврокопската българска епархия съ пръвъ кириархъ митрополитъ Иларионъ. Подъ неговата авторитетна закрила училищата влѣзнали въ своя нормаленъ животъ и народнитѣ работи изобщо тръгнали добре. Почнало се масово признаване на Екзархията отъ гъркоманитѣ въ селата.

По-горе говорихме за отказването на мървашкитѣ села отъ Патриаршията. Тука ще добавимъ, че не всички тия села направили това безъ особени мжнотии. Въ нѣкои отъ тѣхъ селенитѣ се раздѣлили на две партии: екзархисти и патриаршисти. Тамъ, гдето екзархиститѣ били по-многобройни и по-силни, отнемали черквата, училището и общината отъ патриаршиститѣ и имъ правили всевъзможни мжнотии, за да ги принудятъ да влѣзнатъ въ правия пжтъ: отлжчвали ги отъ черквата, като запрещавали на поповетѣ да ходятъ по кжщитѣ имъ, да имъ кръщаватъ, да имъ светятъ вода и пр. (Доленъ и други села). Въ нѣкои села, като въ Бѣлотинци, поляцитѣ не пазѣли посѣвитѣ имъ, коджабашиитѣ не събирали данъцитѣ имъ. Въ села пкъ, гдето патриаршиститѣ били по-силни, (въ Зърново 350 бълг. кжщи и турски), водила се люта борба между дветѣ страни, кой да има черквата. Тука екзархиститѣ се черкували въ параклисъ, а училището имали заедно. Въ 1897 г. поради честитѣ стълкновения черквата била пазена отъ войници и никой не влизалъ въ нея. На 2 юли било решено единъ пжтъ да служатъ еднитѣ, другъ пжтъ вторитѣ. Въ 1899 г. черквата била пакъ затворена. Упоритостъта и пре-дизвикателството на патриаршиститѣ отивали толкова далече, че мѣстната македонска организация изгубила търпение и нейната районна чета влѣзла въ черквата на Димитровъ-денъ 1903 г.

¹ В. Кънчевъ, *ibid*.

и направила съчь на тамошнитѣ първенци—гъркомани, влизайки въ сражение съ квартируващия тамъ аскеръ. Имало и други мървашки села, които имали български учителъ и свещеници, но още не се отказвали отъ Партиаршията (Гюреджикъ). Въ Старчища екзархиститѣ, като по-силни, на единъ Великъ-день нанесли силенъ побой на тамошнитѣ гъркомани-власи. Вследствие на тоя побой българскитѣ първенци стояли 42 дни затворени въ Сѣръ и срещу откупъ били освободени отъ мюте-сарифа, който изпждилъ властитѣ тѣжители, като имъ казалъ да си съградятъ черква. Попъ Иванъ Темелковъ, гъркоманъ, по-сетне въ 1899 г. билъ погубенъ отъ мѣстната революционна организация, като шпионинъ. за това, че подъ предлогъ и той щебжде неинъ членъ узналъ имената на своитѣ противници, които съобщилъ на следствената власть и които осждени въ Неврокопъ и Сѣръ, били освободени съ откупъ. Кара-къой признало Екзархията следъ дохождането на митрополита Иларионъ, а Ловча малко по-рано. По този случай, казва Прокоповъ, гръцкиятъ епископъ Григори отишелъ тамъ да осуети решението на Ловчани. Той поискалъ да служи въ черквата, но не му позволили. Опиталъ се насила да влѣзне въ нея, но първенцитѣ Доню Чапкъновъ, х. Ангелъ и Божинъ даскала го хвърлили въ единъ близъкъ ровъ и го били. Въ Либахово първенцитѣ, следъ като бѣха се присъединили въ 1869 г. къмъ Гайтаниновци, въ 1871 г. се раздѣлили на две партии: народна и владишка. Тая последната повикала веднага владиката, който придруженъ отъ две заптиета, пристигналъ и поискалъ да служи въ черквата. Народътъ, събранъ около метоха, заявилъ, че не дава ключоветѣ. Владиката, въпрѣки това, се отправилъ къмъ храма, но не билъ допустнатъ да влѣзне и се завърналъ въ Неврокопъ. Водителитѣ на народната партия били повикани въ града и задържани 15 дни. Тешово следъ 1869 г. продължавало да се гърчѣе подъ гнета на богаташа х. Андонъ, който билъ стѣлпътъ на гръцизма тамъ; макаръ и тешовски деца да учили въ Гайтаниновското училище. Въ 1873 г. разбойници ограбили и убили х. Андона, следъ смъртъта на когото всичко гръцко изчезнало отъ това село. Официалното отказване на Търлисъ отъ Патриаршията станало въ 1891 г., но гръцкиятъ езикъ билъ изхвърленъ отъ училището още въ 1874 г., а въ черквата се чело на славянски и по-рано. Следъ 1851 г. на учителитѣ не било запретено да преподаватъ на български езикъ. Пръвъ отъ тия учители билъ о. х. Исая. Между тѣхъ билъ и Никола Музуровъ, по-после ржкоположенъ за свещеникъ, който като учителъ въ Тешово въ 1861-62 уч година, написалъ надъ учителската стая: Примите наказаніе, което и Агатангелъ видѣлъ (Прокоповъ).

Отъ единъ рапортъ на екзархийския училищенъ инспекторъ до Неврокопския митрополитъ Илариона се вижда, че презъ 1907 г. гъркомански гнѣзда е имало въ следнитѣ села:

Старчища, Черешово и Папазъ-чаиръ; въ първото 22 влашки кжщи и 123 души съ една учителка, плащана отъ Патриаршията, въ второто 74 кжщи съ 2 учителки и единъ учителъ, издържани пакъ отъ Патриаршията и въ Папазъ-чаиръ, влашко село въ Пиринъ, съ 150 кжщи и 660 жители, които зимно време слизали съ стадата си въ Драмското и Сѣрското полета¹) Най-много гъркомани имало въ Неврокопъ: 71 кжщи съ 343 души българи и власи и 12 кжщи само съ 53 души гърци²) съ две учителки и двама учители и 70 ученици. За учителския персоналъ общината отпущала само 15 л. т., а останалата частъ 130 л. т. отъ заплатитѣ внасяла Патриаршията. Споредъ единъ другъ рапортъ на сжщия инспекторъ, и въ Зърново имало троица гъркомани (поименовани), подкупени отъ Драмския митрополитъ съ единъ учителъ, подържанъ отъ сжщия митрополитъ. Въ Черешово ученицитѣ не знаели гръцки, учителтъ и учителкитѣ често имъ хвърляли пиперъ въ устата и очитѣ, стѣгали имъ устнитѣ и ги биели. да не говорятъ български. Черешовскиятъ попъ билъ гъркъ и говорѣлъ по турски (ibid).

Тукъ даваме една таблица на българскитѣ черкви въ Неврокопската каза презъ 1910 г. (Синодална архива). Отъ долната таблица е видно, че между черквитѣ сж означени години на съграждането имъ. Най-стара е оная въ Гостунъ. Като съградени презъ XVIII в. можемъ да отнесемъ и 5-тѣ черкви, поредени Н-ра 9, 12, 27, 34 и 39. Най-много черкви (10) сж съградени въ 1835 г., вѣроятно при драмския митрополитъ Атанаси. Подиръ нея иде 1866 г. съ 6 новопостроени черкви. При Агатангла изобщо сж съградени (1863—1869) 12 черкви.

¹ Синодална архива, училищенъ отдѣлъ.

² Срв. Д. М. Brancoff 112, 113, Сжщо Ангелъ Ивановъ, сп. Уч. Пр. г. XXV. кн. 7 и 8, стр. 1112.

Черкви въ Неврокопската каза презъ 1910 год.

№ по редъ	Мѣстонахождение	Име на патрона-свѣтецъ	Коя година е съградена черквата	Забележка
1	Неврокопъ мах. Кумсала	Архангелъ Михаилъ .	1811	
2	" " Варошь	Св. Кирилъ и Методий .	1907	
3	Балдево	" Димитръ	1864	
4	Баниченъ	" Архангелъ	1864	
5	Боржоза	" Констант. и Елена .	1878	
6	Бутимъ	" Георги	1866	
7	"	" Констант. и Елена .	1816	
8	Бѣлотинци	" Иванъ Кръстителъ .	1836	
9	"	Рожеество Христово .	стара	
10	Възелъ	Св. Атанасъ	1856	
11	Гайтаниново	" Никола	1836	
12	"	" Георги	стара	
13	Горна-сангартя	" "	1863	На 21.V тука става голѣмъ съборъ: стичатъ се селени отъ всичкитѣ села на казата.
14	Гостунъ	" Илия	1798	
15	Гърмень	" Георги	?	
16	Дахъ-чифликъ	Успѣние Богородично .	1869	
17	Долна-сангартя	" "	1847	
18	Долно-броди	Св. Тодоръ Стратилать .	1835	
19	Доленъ	" Никола	1834	
20	"	" Георги	1860	
21	Елесъ	" Димитръ	1882	
22	Зърново	" "	1866	
23	Кара-къой	Успѣние Богородично .	1866	
24	Ковачовица	Св. Никола	1847	
25	Кременъ	" "	1835	
26	Куманичъ	Успѣние Богородично .	1865	
27	"	Св. Никола	стара	
28	Либяхово	Успѣние Богородично .	1834	
29	Ливадица	" "	1870	
30	Ловча	Св. Архангелъ	1849	
31	Лѣски	" Георги	1844	
32	Лященъ	" Параскева	1835	
33	Лжки	Успѣние Богородично .	1844	
34	"	Св. Архангелъ	стара	
35	Марчово	Успѣние Богородично .	1909	
36	Мосомища	Св. Никола	1836	
37	Новия-чифликъ	Възнесение Христово .	1880	
38	Обидимъ	Св. Никола	1843	
39	"	Успѣние Богородично .	стара	
40	Осеново	" "	1835	
41	Осиково	Св. Димитръ	1846	
42	Париль	Св. Констант. и Елена .	1835	
43	Садово	Св. Параскева	1863	
44	Сатовча	" Недѣля	1844	
45	Скрѣбатно	" Параскева	1831	
46	Старчища	" Никола	1835	
47	"	Живоприемн. източникъ	1875	
48	Тешово	Св. Димитръ	1842	
49	Търлисъ	" Никола	1835	
50	Филипово	Успѣние Богородично .	1864	
51	Фотовища	" "	1835	
52	Хисарлъка	Св. Георги	1866	
53	"	" Недѣля	—	Развалини отъ старо време до остатъцитѣ на Nicopolis ad Nestum.
54	Черешово	Въведение Богородично	1835	
55	Ючь-доурукъ	Успѣние "	1835	